

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
(конспект лекцій)

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	7
ДЕРЖАВА.....	15
ДОДЕРЖАВНІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	15
ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ	21
ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ	28
ФОРМА ДЕРЖАВИ	32
ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ	38
МЕХАНІЗМ ТА АПАРАТ ДЕРЖАВИ	44
ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА	50
ДЕРЖАВА У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА	56
ДЕМОКРАТИЧНА ПРАВОВА ДЕРЖАВА	61
ПРАВА ЛЮДИНИ	71
ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ	71
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАКРІПЛЕННЯ І ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ	83
ПРАВО	88
ЗАГАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО	88

ПОНЯТТЯ ПРАВА ТА ЙОГО ВИДИ	95
ПРАВОСВІДОМІСТЬ	98
ОБ'ЄКТИВНЕ ЮРИДИЧНЕ ПРАВО	103
ПРАВОВА (ЮРИДИЧНА) НОРМА	109
ДЖЕРЕЛА ПРАВА	116
НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ, ВИДИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА	122
ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ	129
СИСТЕМА ПРАВА ТА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА	134
РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВИХ НОРМ	139
ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВОВИХ НОРМ	142
ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ	151
ЗАКОННІСТЬ ТА ПРАВОПОРЯДОК	155
МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	158
ДОДАТКИ	163
ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ	163
ПРЕАМБУЛА	163
КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ	169
РОЗДІЛ I ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ	169
РОЗДІЛ II ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА	173

РОЗДІЛ ІІІ	
ВИБОРИ.	
РЕФЕРЕНДУМ	185
РОЗДІЛ ІV	
ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ.....	185
РОЗДІЛ V	
ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ	196
РОЗДІЛ VI	
КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ.	
ІНШІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ	201
РОЗДІЛ VII	
ПРОКУРАТУРА.....	204
РОЗДІЛ VIII	
ПРАВСУДДЯ.....	205
РОЗДІЛ ІХ	
ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ	208
РОЗДІЛ X	
АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ	208
РОЗДІЛ XI	
МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ.....	210
РОЗДІЛ XII	
КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ.....	213
РОЗДІЛ XIII	
ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ.....	214
РОЗДІЛ XIV	
ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ.....	216
РОЗДІЛ XV	
ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ	216

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

1. Предмет теорії держави і права.
2. Методологія теорії держави і права.
3. Функції теорії держави і права.
4. Місце теорії держави і права серед інших юридичних наук.

1. Предмет теорії держави і права.

Головним завданням науки є пізнання об'єктивних законів дійсності, а пізнані закони служать основою цілеспрямованої діяльності людей. Наука має складну структуру. Перш за все, вона поділяється на природничі та суспільні науки. Якщо природничі науки вивчають закономірності розвитку й існування природи, то сферу інтересів суспільних наук складають людське суспільство, суть тих явищ і процесів, які відбуваються у цьому суспільстві. Оскільки суспільство являє собою надзвичайно складне, багатогранне та багатоаспектне явище, то наука про суспільство, єдина і цільна за своєю суттю, поділяється на цілий ряд окремих самостійних наук, кожна з яких вивчає певну групу суспільних явищ та їхніх специфічних закономірностей.

Таким чином, у науці про суспільство теорія держави і права займає особливе місце, обумовлене її специфічним об'єктом вивчення — державою і правом, як самостійними, але органічно взаємопов'язаними між собою важливими сферами суспільного життя.

Необхідною умовою нормального розвитку і функціонування суспільства є його внутрішня організованість, певний рівень впорядкованості існуючих у ньому відносин. Це й обумовлює появу та існування держави і права. Ці два суспільні феномени підпорядковуються загальним законам розвитку суспільства, проте для них характерні і свої специфічні, тільки їм притаманні, закономірності. Саме тому, необхідна юриспруденція, або система юридичних наук, які вивчають ці специфічні властивості держави і права, а також мають своїм завданням вивчення, переосмислення та отримання нових знань про різноманітні державно-правові явища і процеси. Юридична наука, вивчаючи певну сторону

суспільного життя, користується своїми власними поняттями та категоріями, в яких знаходять своє закріплення здобуті нею знання про різні сторони державно-правового життя суспільства, про виникнення, розвиток і функціонування таких суспільних інститутів, як держава і право. Оскільки і держава, і право у своїй появі, існуванні і розвитку проходять складний процес, який характеризується цілим рядом загальних і специфічних особливостей, юридична наука складається з цілого ряду окремих, відносно самостійних, наук (однією з яких є теорія держави і права), кожна з яких має свій предмет.

Предметом науки є сукупність закономірностей та особливостей явищ об'єктивної дійсності чи теоретичних знань, які вивчаються цією наукою.

Теорію держави і права можна розглядати, як логічне узагальнення державно-правової практики, що відбиває закономірності розвитку держави і права, сукупність положень узагальнюючого характеру, що становлять самостійну юридичну науку. Теорію держави і права можна визначити, як систему узагальнених знань про основні і загальні закономірності розвитку держави і права, про їхню суть, призначення, функціонування і розвиток. Тобто, предметом теорії є найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права.

Предмет теорії держави і права створюється практично всією системою юридичних наук, що пояснюється тим, що галузеві й інші юридичні науки вивчають окремі аспекти держави і права, їхню історію і не дають узагальнених теоретичних знань про елементи і складові держави і права.

Вивчення закономірностей зародження, розвитку і функціонування держави і права є предметом вивчення теорії держави і права. При цьому, маються на увазі стійкі, характерні зв'язки, які виражають сутність даних соціальних явищ, тобто держави і права.

Закономірності розвитку і функціонування держави і права розглядаються у нерозривному зв'язку з розвитком суспільства в цілому. Тому, предметом вивчення теорії держави і права будуть також загальні закони і закономірності розвитку та функціонування людського суспільства, тією мірою, якою вони є визначальними для держави і права.

Теорія держави і права також вивчає теоретичні основи і загальну характеристику певних державно-правових явищ (правовідносини, правопорушення), які вивчаються галузевими науками тільки у певному аспекті. Наприклад, правопорушення (злочин, адміністративний, дисциплінарний проступки). На відміну від кримінального, адміністративного чи трудового права, теорія держави і права вивчає сутність та загальні моменти, які характеризують будь-яке правопорушення.

Отже, теорія держави і права має своїм предметом, тобто вивчає, не окремі суспільні закони, що стосуються окремих сторін функціонування держави і права, а вивчає всю систему цих законів, взятих у комплексі в найбільш узагальненому вигляді.

Предметом теорії держави і права є загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, їхніх окремих елементів, а також органічно пов'язані з ними інші соціальні явища і процеси.

А сама теорія держави і права як юридична наука є системою об'єктивних знань про ці загальні та специфічні закономірності, їхні окремі елементи та органічно пов'язані з ними соціальні явища і процеси.

Від предмету науки необхідно відрізнити об'єкт вивчення цієї науки. **Об'єкт науки** — це об'єктивна реальність явища, що вивчається. Стосовно теорії держави і права, це державно-правові суспільні відносини, самі держава і право. Натомість, предметом науки, як вже було сказано, є закономірності та особливості цієї реальності, межі та зв'язки, в яких вона вивчається.

Теорія держави і права досліджує загальні і специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, виробляє свою систему наукових понять, визначень і принципів, внаслідок чого є самостійною юридичною наукою у системі правознавства, яка має для інших юридичних наук загальнотеоретичне і методологічне значення.

2. Методологія теорії держави і права.

Методологія науки — 1) це система підходів і методів, способів наукового дослідження; 2) вчення про їхнє використання при дослідженні певних явищ об'єктивної дійсності.

Методологія — це сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження предмету науки.

Якщо методологія є вихідним у механізмі юридичного пізнання, то метод можна розглядати, як вихідну, базисну категорію методології.

Метод — це спосіб побудови і обґрунтування системи знання; сукупність прийомів і операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності.

Методи, які застосовуються у теорії держави і права, можна поділити на загальні і спеціальні. До загальних належать методи, які застосовуються в усіх або в більшості суспільних наук. До загальних методів належить, наприклад, діалектичний метод, який розглядає будь-яке соціальне явище в його взаємозв'язку з іншими явищами та у процесі історичного розвитку. Разом з тим, для відповіді на конкретні питання теорії держави і права як науки необхідно застосовувати спеціальні методи дослідження. Спеціальні методи — це система різноманітних пізнавальних засобів, організованих у певному порядку, для проведення спеціального дослідження. Тобто, це методи, які застосовуються лише в юриспруденції. При аналізі державно-правових явищ значне місце посідає абстракція, яка, в найбільш загальній формі, являє собою мисленний образ певного предмету чи явища, їхнього окремого аспекту. У процесі абстрагування застосовуються різноманітні засоби, які дозволяють отримувати знання про даний предмет. Це, зокрема, спостереження, порівняння, аналіз і синтез, індукція і дедукція. Спеціальні методи юридичної науки і, зокрема, теорії держави і права обумовлені специфікою предмету вивчення. Вони різмаїті, а межі і можливості їхнього використання різноманітні і залежать від рівня процесу дослідження. Деякі з цих методів використовуються, переважно, на емпіричному рівні, на якому відбувається процес збору й узагальнення різноманітних фактів, даних, інформації про певні державно-правові явища. Інші спеціальні методи використовуються на теоретичному рівні, при розробці, створенні наукової теорії, в якій на основі узагальнення всієї багатоманітності фактів виявляються їхні стійкі, глибинні співвідношення і зв'язки, тобто виявляються певні закономірності.

- ◆ До спеціальних методів теорії держави і права належать:
 - спеціально-юридичний, який застосовується на емпіричному рівні. Його суть полягає в описі державно-правової практики, юридичних норм. За його допомогою встановлюються зовнішні ознаки правових явищ, їхні відмінності між собою, виробляються поняття, їхні визначення у коротких формулах.

Його завдання — аналіз змісту чинного законодавства і практики його застосування;

- догматичний, суть якого полягає у дослідженні, описі та узагальненні норм чинного права, об'єктивних ознак держави чи інших державно-правових явищ. Догматичний метод бере свій початок у діяльності римських юристів, головне завдання яких було описати, охарактеризувати, витлумачити і систематизувати римське право. Слід підкреслити, що саме у стародавньому Римі бере початок юриспруденція, як окрема наука, і з'являється окрема спеціальність, професія — юрист. Саме тому, догматичний метод має велике значення як в історії розвитку правознавства, так і на нинішньому етапі розвитку юридичної науки. Предметом дослідження може бути тільки чинне право, і, незалежно від суб'єктивного ставлення, дослідник мусить оперувати саме цим правом;
- історичний метод. Недоліком догматичного методу (позитивістського підходу) є те, що він дає картину того чи іншого державно-правового явища у статистиці, повністю ігноруючи його розвиток, зв'язок з попередніми правовими та іншими суспільними явищами, а отже, не може дати правильного розуміння фундаментальних, основоположних державно-правових проблем. Саме тому, з часом з'являється розуміння необхідності розгляду тих чи інших державно-правових явищ у їхній динаміці, у зв'язку сучасного стану та минулого розвитку. І результатом цього була поява історичного методу, який розглядає будь-яке державно-правове явище в історичному контексті і з позицій історичної обумовленості (детермінізму). З'являється розуміння того, що кожен правовий інститут, будь-яке державно-правове явище мають свій початок у минулому і органічно пов'язані якщо не з суспільними відносинами минулого, то з його ідеологічною спадщиною;
- історично-порівняльний метод. Цей метод дає можливість прослідкувати появу і розвиток певних правових інститутів у різних народів і таким чином виявляти те загальне, що є характерне для цього інституту у теоретичному плані;
- порівняльний, або порівняльно-правовий. За допомогою цього методу виявляються спільності і відмінності у певних державно-правових об'єктах. У числі основних об'єктів порівняння можна назвати системи і галузі права, інститути держави і права, організаційні форми державно-правового

- управління тощо. Порівняння здійснюється у формі співставлення або протиставлення;
- системно-функціональний метод. Оскільки і право, і держава є системами, які, у свою чергу, містять інші системи, а також входять до інших систем, тобто є відкритими системами, то при їхньому вивченні необхідним є системно-функціональний підхід;
 - статистичний метод, суть якого полягає у вивченні кількісних змін у державно-правовому житті та узагальненні цих даних для теоретичних і практичних цілей.
- Є також інші методи, наприклад логічний, статистичний, метод сходження від абстрактного до конкретного.

3. Функції теорії держави і права.

Функції науки — це основні напрямки її впливу на соціальні явища, які є предметом її вивчення.

- ◆ Теорія держави і права виконує наступні функції:
 - онтологічну (пізнавальну), яка полягає у пізнанні та поясненні державно-правових явищ, які досліджуються теорією держави і права. Онтологічна функція притаманна кожній науці, бо вона у повному обсязі виражає основне призначення кожної науки — здійснювати дослідження свого предмету і розкрити та пояснити результат цього дослідження;
 - методологічну, яка полягає у використанні положень теорії держави і права в інших юридичних науках, оскільки теорія творить єдиний понятійний апарат, виробляє основні теоретичні засади прикладних юридичних досліджень;
 - ідеологічну, яка тісно пов'язана з самою природою теоретичного мислення, кінцевим результатом якого є продукування нових ідей, поглядів, суджень, наприклад “правова держава”;
 - евристичну функцію, яка полягає у відкритті, формуванні нових державно-правових закономірностей, характеристик держави і права, оскільки будь-яке пізнавальне вирішення можливе тільки на основі одного чи більше теоретичних положень;
 - системотворчу функцію, оскільки у системі юридичних наук теорія держави і права відіграє роль системотворчої науки. Саме теорія об'єднує всі юридичні науки в єдину систему правознавства, визначає їхню інтегральну єдність;
 - практично-прикладну, яка полягає у формулюванні рекомендацій, пропозицій щодо удосконалення тих чи інших державно-правових інститутів;
 - інтерпретаційну, яка полягає у поясненні сутності державно-правових явищ, причин їхнього виникнення і зміни, їхніх структури та функцій;
 - комунікативну, яка полягає в осмисленні та адаптації для потреб юридичної науки досягнень інших наук, виведенні юриспруденції на загальний рівень розвитку всієї науки;
 - прогностичну, яка полягає у виробленні гіпотез, шляхів подальшого розвитку держави і права, окремих їхніх інститутів;

- навчальну функцію, яка полягає у тому, що теорія держави і права дає необхідні першоосновні знання для освоєння інших юридичних наук.

4. Місце теорії держави і права серед інших юридичних наук.

- ◆ Юриспруденція складається з цілого ряду наук. Їх можна поділити на наступні групи:
 - Загальнотеоретичні та історичні науки — теорія держави і права, історія держави і права, історія політичних та правових вчень. Предметом їхнього дослідження є загальні і специфічні особливості виникнення, розвитку і функціонування держави і права, а також історичний процес розвитку держави і права та зародження і розвиток вчень про державу і право на різних історичних етапах розвитку людства.
 - Галузеві юридичні науки. Предметом їхнього дослідження є закономірності правового регулювання певної сфери суспільних відносин.
 - Міжгалузеві юридичні науки, що виникли з поєднання тих чи інших аспектів галузевих наук, наприклад природоохоронне право.
 - Спеціальні юридичні науки (судова психологія, судова психіатрія, криміналістика тощо). Їхня специфіка полягає у тому, що вони виникли на стику юридичних і неюридичних наук. Завдання цих наук — використання досягнень інших наук у вирішенні правових проблем.

Можна виділити також прикладні юридичні науки та науки, які вивчають міжнародне та закордонне право.

Теорія держави і права виробляє головні принципи і поняття, які використовуються іншими юридичними науками. Вона також узагальнює здобутки інших юридичних наук і сприяє їхній тісній інтеграції.

ДЕРЖАВА

ДОДЕРЖАВНІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

1. Початки суспільних об'єднань. Родина-рід-плем'я — як первісні форми суспільних груп.
2. Об'єднуючі сили первісних груп.
3. Суспільна диференціація первісного суспільства.
4. Ставлення до території у первісному суспільстві.
5. Влада в додержавних формах організації суспільства.

1. Початки суспільних об'єднань. Родина-рід-плем'я — як первісні форми суспільних груп.

Проблема зародження перших суспільних утворень в історії людства є надзвичайно складною і віддавна перебуває у полі зору науковців. Вже у стародавній Греції вона була предметом для роздумів мислителів і давала підставу для висування гіпотез і будування теорій. Так, Арістотель вважав, що родина (сім'я) — це первісна природна форма людської організації, вищою формою цієї організації було село (поселення), як зв'язок певної кількості сусідських сімей, і власне об'єднання цих сил (поселень) і утворюють найвищу форму суспільної організації — державу. На протязі останніх двох століть ця проблема й надалі залишається предметом наукового дослідження і наукових дискусій. І на сьогоднішній день існує цілий ряд поглядів і позицій щодо цієї проблеми. Тому в літературі можна зустріти її різний виклад і трактування.

Найдавніші первісні людські об'єднання — це об'єднання, які виникли на ґрунті кровного зв'язку, і першою формою суспільної організації можна вважати **родину (сім'ю)**. Це така людська група, яка об'єднує батьків та їхнє потомство. Її об'єм та форми можуть бути різними. Вона може охоплювати батьків та їхніх дітей — так звана мала родина — або також і потомство дітей — так звана велика родина. Батьки — це або визначена пара людей, тобто моногамна сім'я, або чоловік та кілька жінок — полігамія, або, навпаки, кілька чоловіків та одна жінка — поліандрія, або, врешті, кілька чоловіків і кілька жінок — гуртове

(групове) подружжя. Чи ці форми існують одночасно, чи приходять на зміну одна одній, однозначно сказати важко. Але щодо проблем держави це питання не має принципового значення. Однозначно тільки те, що саме сім'я є першою найнижчою формою суспільного об'єднання. І тому скрізь, де забезпечення життєвих потреб, у першу чергу забезпечення харчування, не вимагає більшої групи людей, де, навпаки, кількість харчування обмежена і надмірне збільшення її здобувачів небажане, там суспільне об'єднання не вийде за межі сім'ї. Прикладом може бути життя мисливців.

Рід — це ширше об'єднання. Він об'єднує собою вже не тільки батьків і потомство, але й певну кількість сімей. Чинником, що зв'язує рід, є не фізичне існування спільних батьків, але пам'ять, традиція спільного походження від спільного предка чи предків.

Аналогічно і в наступному, ширшому, ніж рід об'єднанні — **племінному**. У племені присутнє почуття кровної спорідненості, приналежності. При тому, що воно у племені відіграє ще більшу роль, ніж у роді, тут не завжди можна пов'язати його з означеним хоча б символом родоначальником. Але саме кровна спорідненість є основою для розуміння “свій” і “чужий”, тобто такий, що не пов'язаний з племенем кровним зв'язком.

2. Об'єднуючі сили первісних груп.

В аспекті зародження політичної організації суспільства найважливішим є питання про сутність тих сил, які об'єднують первісне суспільство. З огляду на це, треба пам'ятати, що тривалий період часу людські гуртування не відрізнялися принципово від “об'єднань тваринного світу”. Первісна людина — це людина інстинктів. Власне інстинкти є тією основою, на якій будується найстаріша з форм суспільного об'єднання — сім'я. Ті ж почуття об'єднують і більші групи — роди та племена. Власне тому, факт фізичного походження і кровного зв'язку є визначальним у її приналежності до певної групи, абсолютно незалежно від її волі. Пов'язаність первісної людини з її групою може дивувати нас своєю силою і повнотою. Первісна людина становила, у повному розумінні слова, частину групи і вона існувала соціально тільки, як частина групи. Протиставлення особи і групи було немислиме у первісні часи. Група поглинає кожного індивіда психологічно і соціально і творить одну спільність, індивідуальність. Первісна група не тільки охоплює соціально індивіда, вона охоплює всі сфери його життя: господарську, статеву, релігійну. Справи культу

— це справи групи, й індивід не приймає ніяких рішень у цих питаннях. Врешті, все первісне право пов'язане не з індивідом, а з групою, головно зі сім'єю та родом. Всередині родини індивід зовсім безправний, у зовнішньому правовому житті бере участь група, а не він.

3. Суспільна диференціація первісного суспільства.

Диференціація — розчленування чого-небудь на окремі, якісно відмінні частини. Первісний устрій не знає суспільної диференціації у межах груп. В них панує рівність. Це, звичайно, зовсім не те саме, що суспільно-політична рівність у сучасному розумінні. За нею не стояла ніяка “ідея”, ніяке оцінювання суспільної та політичної вартості людини, як людини. Це була виключно фактична рівність. Навіть природні відмінності статі не відіграють у первісному суспільстві такої ролі, як пізніше. У період розвинутого родо-племінного устрою починається первісна диференціація. Цей поділ спочатку виникає на основі фізичних, природних відмінностей статі та віку, і, залежно від розвитку умов життя, ці відмінності набувають практичного, а то й вирішального, значення для становища людини у групі.

У сфері господарського життя настає поділ діяльності між чоловіками і жінками, а постійний стан війни з сусідніми групами викликав необхідність постійної бойової готовності. Одне і друге у тісному зв'язку між собою перетворили життя групи і розділили її на дві половини, кожна з яких виконує своє завдання і, разом з тим, займає певне становище у групі. Чоловіки об'єднуються в окремі “круги чоловіків”, які перебирають у свої руки право вирішувати, у першу чергу, питання пов'язані з війною, а далі й про всі справи групи. У соціології ці “круги мужчин” названо предтечами парламенту. Аналогічно повстали і “круги жінок”, але вони є явищем значно менш загальним і у груповому житті не відіграли важливої ролі. Далі, знову ж таки у зв'язку з потребами та вимогами війни, відбувається поділ на категорії серед чоловіків. Цей поділ відбувається на основі вікових відмінностей: армія — запас — старі. Відповідно до належності до певної категорії визначається і місце у групі.

Поза цією диференціацією первісна група являє собою групу гомогенну (однорідну за своїм складом чи походженням). Навіть ті

чи інші заняття — гончарство, ковальство тощо — стають заняттям всієї групи, а не окремого її члена. Рід занять первісно не розбиває одноманітності в межах групи.

Цієї одноманітності та стану суспільної недиференційованості не порушують у первісному суспільстві і відмінності економічного характеру. У силу природних обставин, заняття мисливством, землеробством чи скотарством не дають змоги виникненню значних і тривалих відмінностей у майні, за винятком, може, скотарства, з якого, на думку ряду дослідників, бере початок суспільна нерівність, але й ця відмінність не може відігравати суттєвої ролі.

4. Ставлення до території у первісному суспільстві.

Тривалий час у науці панував погляд, згідно з яким переломним в історії людського суспільства вважався перехід від кочового до осідлого способу життя. Цей погляд не відображає того тривалого історичного процесу, який відбувався, з огляду на ставлення людини до території. Перехід від кочового до осідлого способу не можна розуміти, як одноактову дію. В цьому процесі особливо важливе значення мали природні умови: вони або обмежували можливість подальшої мандрівки, або сприяли заселенню певної місцевості, аналогічно могла впливати і зустріч з іншими племенами. Таким чином, певна група, плем'я, не перестаючи бути кочовим, поступово обмежує територію свого кочування і займає певну окреслену територію. Первісні хлібороби так само не були осілими, як і мисливці чи скотарі. Тільки пізніше, з розвитком культури землеробства, воно стає осілим, і вже яскраво проявляється відмінність між землеробським і кочовим укладами життя. Первісний зв'язок населення і території має тільки фактичний характер. Правовий зв'язок з'являється пізніше, коли до фактичного зв'язку з певною територією додається впевненість, що так повинно бути, що даний край зв'язаний тільки з даною групою і ніхто не сміє порушувати цей зв'язок, зокрема ніхто не сміє вступати у країну групи без її згоди. У зв'язку з цим народжується поняття кордону. Він має характер "фактичності" і базується на інстинктивних засадах первісної групи. Ще не йдеться про точне відмежування своєї і чужої території. Роль кордонів, головно, відіграють природні чинники: гори, річки, болота тощо. Якщо ж

таких нема, тоді відмежування відбувається за допомогою великих “нейтральних” смуг.

Осілість та прив’язаність до території має надзвичайно важливе значення. Якщо до цього часу роль відігравав тільки кровний зв’язок, то тепер головне значення має факт проживання в одному краю. Починається боротьба двох факторів і, в результаті довгого історичного процесу, цей останній переміг.

5. Влада в додержавних формах організації суспільства.

Влада у сучасному розумінні передбачає наявність волі, від якої виходить наказ, і волі, яка цьому наказові підпорядковується. Такої влади у первісному суспільстві нема. В ньому воля індивіда повністю розчинялася у волі групи. Індивід психологічно не міг мати іншої волі, ніж воля загалу, групи.

У розвинутому родо-племінному устрої можна вже говорити якщо не про владу, то про її зародки. Як правило, влада знаходиться у руках загалу або, власне, частіше у руках чоловічої частини групи. Всі головні питання господарського та військового життя вирішуються на племінних зібраннях. Склад їхньої спершу невпорядкований. Згодом участь у них точно обмежується колом певних осіб, як правило старших, — батьків родин. На тлі цієї громадської рівності два моменти дають підставу для того, щоб окремі індивіди займали вище становище у громаді. Перший — це війна, ведення якої вимагає одноособового керівництва. Другий — на ґрунті ставлення людини до надприродних сил появляються індивіди, які виділяються над загалом особливими знаннями чи здібностями і стають посередниками між громадою і надприродними силами. Ці люди займають передове суспільне місце.

Між воєначальником і жерцем принципова відмінність. Перший діє на період війни, з її закінченням він зрівнюється зі всіма. Він також вміє і знає, може, тільки трохи краще все те, що знає і вміє кожен. Військове вміння не тільки бажаний, але й обов’язковий атрибут виховання. Жрець потрібен завжди, і те, що знає та вміє він, не знає і не вміє ніхто. Свої знання він передає вибраним. Він також не несе, на відміну від воєначальника, особистої відповідальності за свої дії. Єдиним чинником, який скріплює становище ватажка, воєначальника, є постійність війн та

воєнної небезпеки. На тлі цього влада ватажка стає постійною, хоча і при цьому він тільки перший серед рівних. Інколи відбувається злиття в одній особі ватажка і жерця. Де цього нема, там настає дуалізм влади, їхнє суперництво і боротьба між собою. Ця боротьба між світською і духовною владами є першою формою політичної боротьби.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ

1. Причини виникнення держави.
2. Процес формування і розвитку народів.
3. Роль права у виникненні та зміцненні державної організації суспільства.
4. Історичний розвиток держави:
 - а) держави античного світу;
 - б) держави феодального середньовіччя;
 - в) станова держава;
 - г) сучасна держава.
5. Відмінність держави від додержавної організації суспільства.

1. Причини виникнення держави.

Перехід від племінної організації суспільства до держави є результатом тривалого, багатівікового процесу розвитку людської цивілізації. Попри все епохальне значення державної організації у справі культурного й економічного розвитку людського суспільства, сам факт виникнення держави обумовлений тими численними змінами, які відбуваються в людському суспільстві і обумовлюють зміну додержавних племінних форм організації суспільства державними.

Межі цього переходу від племені до держави не легко встановити. На певному етапі плем'я, яке осіло на даній території, закріпило цю територію за собою, стає організацією державного типу. Воно набуває основних складових держави: територію, населення, що постійно проживає на цій території, та владу, якій в межах цієї території підпорядковується населення. В даному випадку можна говорити про племінну державу. Всі основні ознаки державної організації такої розвинутої, сталої і постійної племінної союзу вже має. Певним критерієм державної організації, як форми, що приходить на зміну племінному союзу, є те, що держава має справу вже не з населенням, об'єднаним за племінними зв'язками, а з певним народом.

Це означає, що в державній організації зникає поділ населення на окремі роди, які вели свій початок від спільних предків, населення держави перестає бути об'єднаним на основі спільного племінного походження. Основною ознакою приналежності до держави стає постійне перебування на території даної держави,

незалежно від походження чи приналежності до племені, яке перше заселило цю територію.

Замість старих родових і племінних ознак, які скріплювали колишню племінну організацію, в державній організації об'єднуючим фактором стає влада, єдина для всього населення, яке заселяє певну територію, на яку вона розповсюджується. Для цієї влади, на відміну від влади в додержавному суспільстві, характерне:

1) створення спеціальних органів, які для виконання завдань держави підпорядковують або контролюють органи місцевого самоуправління (рада племені, роду тощо);

2) ускладнення функцій, які виконують ці державні органи, у порівнянні з додержавними органами управління.

2. Процес формування і розвитку народів.

Населення держави під впливом державної влади, для якої характерна однаковість вимог до всього населення на всій території, поволі переборює свої племінні відмінності. Зберігаючись на перших стадіях розвитку держави, вони поступово зникають, поступаючись місцем новому поняттю спільної приналежності до спільної суспільної організації. Так відбувається процес виникнення народу чи постановня й народження нації. Спільна мова, принаймні письмових творів, спільні культурні риси, спільна історична традиція, яка базується на досвіді попередніх етапів у розвитку даної держави, об'єднують нащадків колишніх окремих племен у спільне ціле. При цьому, момент свідомості належності до цього спільного цілого, народжуючись на певному етапі розвитку даного суспільства, далі стає могутнім фактором, який об'єднує це суспільство і підтримує стабільність його існування. Це почуття спільності може переживати саму державну організацію даного народу. Під впливом певних факторів, здебільшого зовнішніх, ця державна організація може припинити своє існування. Але витворене на попередніх етапах державного існування почуття спільності, народної єдності оберігає даний народ від його зникнення, розчинення в інших державних організаціях, які захопили його територію. Ця свідомість народної єдності може тривати віками, при найбільш несприятливих обставинах протистоячи всім спробам її знищення чи ігнорування. І на певних етапах вона виявляє себе у вигляді могутнього

національного руху за створення нової, спільної і єдиної для всього народу державної організації.

Народна єдність населення держави скріплюється також елементами релігійними, при цьому характерним є процес зникнення племінних і родових культів та богів і поява спільного для всього населення, для всієї держави релігійного культу.

3. Роль права у виникненні та зміцненні державної організації суспільства.

Важливим фактором у становленні і розвитку держави є право. Право в державі знаходить нові форми свого виявлення. Замість норм звичаєвого права, яке неподільно панує на попередніх етапах суспільного розвитку, в державній організації народжуються нові форми правових норм, перш за все ті, які містить писане законодавство. Це писане законодавство, яке видається органами центральної державної влади, поступово витісняє звичаєве право, норми якого сягають родового та племінного устроїв. Роль законодавства полягає не тільки у зміцненні держави, воно також відіграє велику роль у зміцненні й об'єднанні населення держави в єдиний народ.

Визначаючи державу, як об'єднання людей, які населяють певну територію і підлягають єдиній верховній владі, ми виділяємо три основні складові державної організації: 1) територія, 2) населення, 3) влада. Ці складники є неодмінними при виникненні й існуванні державної організації суспільства. Не існує держава без території, бо якщо населення не займає певної території, хоч і підпорядковується якійсь верховній владі, то це кочова орда, а не держава. Так само не може бути державою незаселена територія, наприклад Арктика чи Антарктида. Врешті, не являє собою держави і населення, яке населяє певну територію, але не підпорядковується верховній державній владі. Така, некерована центральною владою, людність буде перебувати або на додержавному ступені розвитку, або буде у стадії цілковитої анархії, що можливо більш теоретично, ніж практично.

4. Історичний розвиток держави.

Коли ми говоримо про державну організацію, як останню і найвищу досі форму суспільних об'єднань, необхідно пам'ятати, що ця державна організація протягом тривалого історичного періоду проходить певний процес у своєму розвитку. Держава, як така,

зазнає у своєму устрої, своїх засадах і у своєму реальному змісті суттєвих і кардинальних змін. Проте, на відміну від розвитку людського суспільства, про яке ми вже говорили, що воно поступово ускладнюється, проходячи шлях від простіших організацій до організацій складніших, з державою відбувається не зовсім так. В усякому разі, якщо підходити чисто хронологічно, це зовсім не так. Наприклад, така держава, як Римська імперія, існувала раніше, ніж державні організації середньовічної Європи. Проте, перша була дуже складною суспільною організацією, яка мала за собою тривалий процес розвитку, держави ж середньовічної Європи являли собою примітивні молоді суспільні побудови. Не маючи можливості стверджувати наявність постійного прогресу в розвитку держави, можна, у той же час, спостерігати наявність певних періодів у розвитку державних організацій. Власне наявність таких періодів дає можливість пояснити появу, розквіт та занепад великих культур і створених на їхній основі держав далекого минулого. Зникли, як могутні державні сили і як могутні державні комплекси, великі організації стародавнього Єгипту, Вавілону, стародавньої Греції і Риму. Після них постають прості суспільні організації у вигляді тих же феодалських держав європейських варварів, які стали спадкоємцями спадщини Великої Римської імперії. Пройшовши певний період свого розвитку і досягнувши певного рівня розвитку, ці держави також впали, і на зміну їм приходить інший тип держав. У цьому процесі можна визначити наявність певної спадковості і використання здобутків попереднього етапу на наступному етапі, проте форми цього використання і його межі завжди мають свою специфіку.

Розглядаючи історичний процес розвитку держави, можна, базуючись на європейському досвіді, виділити наступні періоди в їхньому розвитку:

1 період — **зародження держави** — племінна держава. Саме на цьому етапі появляються основні її складові — територія, населення, влада;

2 період — **держави античного світу**. Це, перш за все, держави Греції та Римська імперія. Для цих держав характерним є наявність досить високого правового статусу у вільних громадян і, у той же час, наявність великої кількості людей, які є тільки об'єктами права, — рабів. Саме на них опирається суспільне виробництво цього циклу;

3 період — **держави феодального середньовіччя**. Організація цих держав спочатку була нескладна, відбиваючи простоту існуючих суспільних відносин. Існування міждержавних та внутрішньодержавних зв'язків мінімальне. Населення таких державних груп розбите на ряд різних соціальних груп, з різним правовим статусом.

4 період — **становна монархія**. Наявність чіткої структуралізації суспільства з практично виключеною можливістю переходу з одного стану в інший. Принципово різний правовий статус представників різних груп.

5 період — **сучасна держава**.

Таким чином, в розвитку держави, базуючись на правовому статусі особи у той чи інший історичний період, можна виділити п'ять періодів: зародження держави, антична держава, держава раннього середньовіччя, становна держава і сучасна держава.

Антична держава характеризується тим, що в ній існує значна частина людей, які взагалі не визнаються суб'єктами права і, відповідно, не мають жодних прав і свобод, тобто раби. При цьому, людина могла бути рабом від народження, стати ним у результаті захоплення у полон чи в силу економічних чинників (боргове рабство). Наявність такої групи абсолютно безправних людей є характерним явищем для всіх держав античності: від Єгипту і Вавілону до Греції та Риму. У той же час, уже в античних державах, хоча і різною мірою і в різних формах, проявляється принцип правової рівності, який, звичайно, поширюється тільки на вільних громадян.

Держава раннього середньовіччя, як правило, має значно нижчий рівень розвитку законодавства, механізмів правового регулювання суспільних відносин, сама є доволі слабкою. У такій державі визначальна роль у правовому регулюванні належить звичаєвому праву, втручання держави в життя людей є мінімальним і часто обмежується тільки сплатою податку (данини) та участю у захисті держави від зовнішніх посягань. У такій державі, якщо й продовжує існувати рабство, то в значно менших масштабах, ніж на попередньому етапі. Можна стверджувати, що в державі раннього середньовіччя практично нема людей, які б не визнавалися суб'єктами права. Правовий статус особи значною мірою залежить від неї самої і визначається її суспільною діяльністю. Можлива зміна місця проживання чи роду і характеру занять, нема жорстких правових обмежень. Разом з тим, ідея

правової рівності і в законодавстві, і в реальному суспільно-політичному житті практично відсутня.

Станова держава характеризується тим, що правовий статус особи визначається її походженням. Суспільство поділене на певні стани, між якими існують чіткі межі, перехід з одного стану в інший утруднений або й не можливий. Всі люди визнаються суб'єктами права, проте між правовим статусом різних станів колосальна відмінність — від селян-кріпаків, які мало чим відрізняються від рабів, будучи особисто залежними, до представників шляхти, дворянства, які мають надзвичайно широкі права і свободи, які в багатьох випадках можуть бути реально забезпеченими та захищеними. Питання про правову рівність може мати місце тільки в рамках окремого стану.

Сучасна держава базується на визнанні принципу правової рівності всіх громадян, незалежно від їхнього походження, майнового стану, роду та характеру занять та інших обставин. По суті, у сучасній державі правовий статус особи визначається нею самою, залежно від того, чим вона займається, її інтелектуальних та інших здібностей. Існування різних соціальних груп у суспільстві визначається розвитком суспільства, а не якимись правовими приписами. Перехід з однієї соціальної групи в іншу не має жодних правових обмежень, хоча може бути утрудненим або й неможливим в силу інших обставин (фінанси, інтелект тощо). Приналежність особи до певної соціальної групи не впливає на її правову рівність з іншими людьми. У сучасній державі людина, її права і свободи є пріоритетними соціальними цінностями. Напрямок розвитку сучасної держави — це все більш повне і всестороннє закріплення і забезпечення прав і свобод людини. При цьому, можливі певні тенденції до перебільшення значення або ігнорування тих чи інших прав і свобод, що проявляється у тоталітарних чи авторитарних режимах у сучасних державах. Заперечення принципу правової рівності, виходячи з тих чи інших засад (класових, національних, релігійних), має, як правило, тимчасовий, перехідний характер. Основною, визначальною характеристикою сучасної держави все ж таки залишається рівність всіх перед законом, обмеження державної влади правами та свободами людини.

Можливі і інші класифікації та періодизації історичного розвитку держави.

5. Відмінність держави від додержавної організації суспільства.

1. В додержавній формі організації суспільства влада виражає недиференційовані інтереси всієї групи; в державі інтереси диференціюються на інтереси загалу, панівної групи, правителя;

2. В додержавній формі влада існує окремо у кожній групі (племені, роді), невіддільно від неї; в державі влада єдина, відособлена, для її забезпечення на всій території держави створюються спеціальні органи;

3. В додержавній формі організації суспільства регулятором відносин є норми звичаєвого права, окремі і специфічні для кожної групи; в державі твориться єдина система правових норм — законодавство.

Існує також ряд інших, менш важливих, відмінностей, наприклад у державі встановлюються податки, відбувається поділ влади за певними функціями тощо.

ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ

1. Поняття держави та її суті, різні підходи до даної проблеми.
2. Характерні ознаки держави та їхній зміст.
3. Відмінність держави від інших організацій суспільства.

1. Поняття держави та її суті, різні підходи до даної проблеми.

Держава — це найвища форма організації суспільства, яка забезпечує захист та погодження індивідуальних, групових та загальносуспільних інтересів за допомогою права на певній території.

Можливі також інші підходи та визначення поняття “держави”. Держава — це основний інститут політичної системи суспільства, який організовує, скеровує і контролює спільну діяльність і відносини людей, суспільних груп, класів, асоціацій. Держава є центральним інститутом влади у суспільстві і концентрованим здійсненням цієї владою політики. Саме тому, і в теоретичному осмисленні, і в побутовій свідомості, і в дійсності всі три явища — держава, влада і політика — цілком природно ототожнюються. Розуміння держави являє собою одну з найбільш складних проблем юридичної і політичної науки. Теорія держави охоплює три групи генетичних і функціональних проблем, пов’язаних з триединою основою походження, формування й існування держави:

- 1) суспільною;
- 2) класовою;
- 3) політико-правовою та організаційно-структурною основою державної діяльності.

Залежно від акценту на одній з цих основ склалися три різні підходи до вивчення і дослідження держави:

1) політико-філософський і політико-науковий, який бере свій початок від античної традиції, який актуальний і продовжує розвиватися й сьогодні, при якому держава розглядається, як засіб вирішення “загальних справ” (республіка) і регулювання відносин

правителів (влади) і народу (суспільства), а також, як засіб, що забезпечує політичне життя самого народу і окремої людини;

2) класовий, породжений розподілом суспільства на антагоністичні класи і знаряддя класової боротьби; відповідно до марксистської теорії: “Держава є машина для пригноблення одного класу іншим, машина, щоб тримати у покорі одному класові інші пригноблені класи”;

3) правовий та організаційно-структурний — як “юридична” держава, джерело права і закону, що організує життя суспільства і діяльність самої держави і її структур у системі політичних і суспільних відносин.

◆ Таким чином, виділяються три ряди політичних відносин, які охоплює держава, а отже, три її основні завдання, функції:

- організаційна, керівна, яка має на меті загальні цілі — збереження і життєдіяльності, досягнення “загального блага”, єдності, встановлення порядку регулювання взаємовідносин держави і народу, нації, етносу;
- специфічна функція панування і пригноблення, і в цьому розумінні держава виступає не тільки, як засіб боротьби і підкорення, але й як джерело конфліктів у відносинах між класами та держави і класів;
- і не менш специфічна функція “юридичної держави” — створювати правову систему і управляти нею, регулювати роботу державного апарату і відносини держави і суспільства зі всіма притаманними йому суспільними відносинами (соціальними, економічними, правовими та ін.).

При визначенні суті держави необхідний синтез даних підходів, який тільки й може дати повне розуміння такого складного суспільного феномену, як держава.

Держава — це організація суверенної політичної влади, яка в рамках правових норм здійснює управління суспільними процесами і забезпечує безпеку особи і нації.

Держава — це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально-неоднорідному суспільстві, яка, забезпечуючи цілісність і безпеку суспільства, здійснює керівництво ним, насамперед, в інтересах цієї його частини, а також управління загальносуспільними справами.

2. Характерні ознаки держави та їхній зміст.

Держава не мислима поза суспільством; у той же час, необхідно пам'ятати, що ототожнювати державу і суспільство не можна. Держава повністю не співпадає зі суспільством, не розчиняється у ньому, вона є організацією, яка певним чином відокремлена, інституалізована у вигляді механізму держави (державної системи), має власні закономірності становлення, розвитку і функціонування, особливі потреби й інтереси.

- ◆ Державу, як головний інститут політичної системи суспільства, характеризують наступні ознаки:
 - всезагальність. Компетенція держави поширюється на всіх суб'єктів правовідносин (людей, організації тощо), які знаходяться на її території. Цей вплив поширюється і на громадян інших держав, які знаходяться на її території, і їхнім обов'язком є підпорядковуватися законам цієї держави;
 - суверенітет. Це означає, що держава володіє верховенством, повнотою, самостійністю і формальною незалежністю влади від будь-якого іншого суб'єкта суспільного життя чи елемента політичної системи:
 - а) верховенство — державна влада є вищою владою у суспільстві;
 - б) повнота (неподільність) — державна влада охоплює всі сфери суспільно-політичних відносин;
 - в) самостійність — державна влада не залежить від волі будь-яких інших організацій, окремих осіб чи держав.
 - територіальність. Територія є матеріальною базою існування держави. Влада держави поширюється на певну територію, означену її кордонами, при цьому, на даній території може існувати тільки одна держава;
 - офіційний статус. Держава є єдиним представником всього населення, яке проживає на певній території;
 - універсальність. Діяльність держави охоплює всі сфери суспільно-політичного життя, які вимагають державно-правового регулювання, і тільки держава може приймати загальнообов'язкові норми, які їх регулюють;
 - централізованість. Всі державні органи побудовані за ієрархічною системою, тобто органи на місцях підпорядковуються органам у центрі, які, у свою чергу,

- підпорядковуюються вищим органам державної влади і управління;
- структуралізація. Державна влада має певну структуру відповідно до тих завдань, які вона покликана виконувати. Це включає і поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, і наявність інших органів (військо, поліція тощо), які виконують її завдання.

3. Відмінність держави від інших організацій суспільства.

- На певній, окресленій державними кордонами території може існувати тільки одна держава, у той час коли інших організацій може існувати багато;
- Тільки держава має право на застосування примусу для досягнення виконання її вимог та розпоряджень стосовно суб'єктів суспільно-політичного життя;
- Тільки держава може виступати від імені всього суспільства, інші організації можуть виступати тільки від імені своїх членів, які складають тільки частину суспільства;
- Наявність особливої групи людей, які зайняті тільки управлінням суспільством і охороною його політичної, економічної та соціальної структури, тобто специфічного апарату, який володіє владними повноваженнями;
- Тільки держава встановлює загальнообов'язкові правила, які регулюють суспільно-політичні відносини, тобто формує право, видаючи закони та інші нормативні акти;
- Держава володіє монопольним правом на встановлення податків і формування загальнонаціонального бюджету.

ФОРМА ДЕРЖАВИ

1. Загальне поняття форми держави.
2. Форма державного правління.
3. Основні види державного устрою.
4. Державний режим.

1. Загальне поняття форми держави.

Розглядаючи державу, як складний суспільний феномен, необхідно знайти поняття, яке давало б уявлення про основні характеристики тієї чи іншої держави, про основні шляхи здійснення в ній державної влади.

Таким поняттям є категорія “форми держави”. Отже, *форма держави — це спосіб (порядок) організації і здійснення державної влади*. Вона включає у себе три елементи:

- **форма державного правління** — спосіб, або порядок організації та взаємодії вищих органів державної влади;
- **форма державного устрою** — порядок організації територіального устрою, тобто поділу держави на певні складові частини, та співвідношення держави, як цілого, з її складовими частинами;
- **форма державного режиму** — порядок здійснення державної влади певними способами і методами.

Таким чином, форма держави — це складне поняття, що характеризує державу з точки зору існуючих у ній форм правління, державного устрою та державного режиму.

Форма держави завжди має відповідне правове закріплення. Всі її елементи мають правову основу — вони фіксуються у конституції, законах та підзаконних актах. Хоча слід мати на увазі, що закріплені у конституції положення і реальна дійсність можуть не збігатися і не відповідати дійсному характеру існуючих відносин. Слід відзначити, що поняття форми держави, як певної структури, не означає механічної, довільної сукупності елементів, що її утворюють. Форма держави відображає єдність, взаємообумовленість об'єднаних у ній елементів, у результаті чого народжується нова якість, яка не властива жодному з цих окремо взятих елементів. При цьому, форма правління і державний устрій характеризують, головним чином, структурний аспект форми

держави, а державний режим — її функціональний аспект. В цілому, форма держави — це така категорія, яка характеризує єдність структури і територіальної організації, а також методів здійснення державної влади.

2. Форма державного правління.

Форма державного правління визначається порядком організації, структурою і взаємодією вищих державних органів влади і управління. Розрізняють дві основні форми державного правління: монархію і республіку. **Монархія** — це форма державного правління, при якій вища державна влада зосереджується (повністю або частково) в руках однієї особи і передається, як правило, у спадок.

- ◆ Монархії притаманні такі юридичні ознаки:
 - а) безстроковість влади монарха;
 - б) володіння владою за спадком по праву крові;
 - в) представництво держави монархом не за дорученням, а за власним правом;
 - г) непідпорядкованість влади монарха будь-яким іншим суб'єктам.

Монархії поділяються на дві групи — обмежені та необмежені.

Необмежена монархія — це така монархія, в якій влада монарха не обмежена ні законом, ні будь-яким представницьким органом влади.

- ◆ В рамках необмеженої монархії можна виділити такі її різновиди:
 - деспотична монархія, в якій влада монарха обоюстороння, а він сам офіційно визнається божеством або напівбожеством. Цей різновид необмеженої монархії був характерним для рабовласницьких країн Сходу в древні часи — Вавилон, Асирія, Єгипет, Китай;
 - абсолютна монархія характеризується тим, що, хоча в ній монарх і не визнається надлюдиною, але за ним визнається необмежена влада, що обумовлюється його приналежністю до правлячої династії. Цей вид монархії характерний для нових часів. Прикладом такої монархії може бути Російська імперія десь до 1905 року, у сучасний період це Саудівська Аравія.

Обмежена монархія — це монархія, в якій влада монарха, тією чи іншою мірою, обмежується повноваженням і наявністю певних державних органів.

◆ Розрізняють наступні види обмеженої монархії:

- дуалістична монархія — це така монархія, в якій монарх вже не має законодавчої влади, яка перейшла до парламенту, але він ще зосереджує у своїх руках виконавчу владу і по своїй волі формує уряд, який відповідальний і підзвітний йому, а не парламенту;
- парламентарна (конституційна) монархія — це така монархія, в якій влада монарха суттєво обмежена у всіх сферах здійснення державної влади, і за яким тільки формально зберігається статус глави держави, але, як правило, виключно з представницькими повноваженнями. Виконавча влада належить уряду, який формується парламентом і лише йому підзвітний. Абсолютна більшість сучасних монархій — це монархії парламентарні. Їхнє існування обумовлене національними традиціями, монарх виступає в них, як символ єдності нації, як символ держави, наприклад королева в Англії, мікадо (імператор) в Японії.

Республіка (від лат. — справа народу) — *форма державного правління, при якій всі вищі державні органи обираються населенням на певний строк.*

◆ Розрізняють наступні види республік:

- президентська республіка — це така республіка, в якій повноваження глави держави, а в деяких випадках і голови уряду, належать президенту, який обирається непарламентським шляхом (прямими чи непрямыми виборами населення) і формує уряд, що не несе, як правило, відповідальності перед парламентом (США, Франція, Аргентина).
- парламентська республіка — це така республіка, в якій здійснюється принцип верховенства парламенту, що обирається населенням країни і формує відповідальний перед ним уряд (Італія, Греція, Індія). Слід мати на увазі, що і в парламентській республіці можливе існування поста президента. Але, на відміну від президентської республіки, він обирається не населенням, а парламентом, йому підзвітний і має виключно представницькі функції (ФРН, Індія).

Деякі вчені виділяють ще й третій вид — напівпрезидентська, або президентсько-парламентська республіка — така республіка, в якій глава держави (президент) особисто пропонує склад уряду, який підлягає обов'язковому затвердженню всім парламентом.

3. Основні види державного устрою.

Форма державного устрою характеризує державу з точки зору її територіального поділу та відповідної організації державних органів. Державний устрій може проявлятися у простій або у складній формах. До простої форми державного устрою належать унітарні (єдині) держави. **Унітарна держава** — це єдина централізована держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не володіють ознаками суверенітету.

◆ До найважливіших юридичних ознак унітарної держави належать такі:

а) до складу унітарної держави не входять державні утворення, які наділені ознаками суверенітету;

б) вона має єдину систему державних органів;

в) в унітарній державі діє єдина конституція і єдина система законодавства;

г) в ній існує єдине громадянство;

д) в міжнародних відносинах унітарна держава виступає в єдиному числі.

У сучасному світі більшість держав унітарні.

До складної форми державного устрою належать федерація, імперія і конфедерація. **Федерація** — це складна держава (союзна держава), до складу якої входять кілька державних утворень (суб'єктів федерації), що володіють суверенітетом.

◆ Розрізняють два види федерації:

– федерація, заснована на договорі, суб'єкти якої — суверенні держави, що зберігають за собою значний обсяг повноважень, аж до права виходу зі складу федерації;

– федерація, заснована на автономії, суб'єкти якої — державні утворення, що не мають ознак суверенітету, але мають певну самостійність у вирішенні питань місцевого (автономного) значення.

- ◆ До юридичних ознак федерації належать:
 - а) наявність конституції федерації в цілому і конституції у кожному з її суб'єктів і, відповідно, системи законодавства всієї федерації та системи законодавства у її суб'єктів;
 - б) існування громадянства як всієї федерації, так і громадянства її суб'єктів;
 - в) в міжнародних відносинах може виступати як федерація в цілому, так і кожен з її суб'єктів (США, Росія, ФРН).

Другою складною формою державного устрою є **імперія** — це така форма державного устрою, при якій держава складається з двох частин (метрополії та колонії) з принципово відмінною компетенцією.

- ◆ До юридичних ознак імперії належать:
 - а) наявність складових частин держави, які знаходяться у принципово відмінному правовому становищі;
 - б) метрополія, як основна складова частина імперії, характеризується тим, що повністю визначає правове становище всієї держави, у тому числі і складових (колоній), виходячи з власних інтересів;
 - в) наявність колоній, як складових частин держави, які повністю або майже повністю позбавлені самостійності у вирішенні будь-яких внутрішніх та зовнішніх питань.

До форми державного устрою належить і **конфедерація**, що являє собою союз держав, об'єднаних для досягнення певних цілей одним або кількома органами (наприклад, військовими) при збереженні в інших питаннях повної самостійності.

- ◆ До ознак конфедерації слід віднести:
 - а) відсутність загальних для всієї конфедерації законодавчих органів;
 - б) відсутність загальних для всієї конфедерації законодавства, громадянства, судової та фінансової систем;
 - в) рішення загальноконфедеративних органів для членів конфедерації не є обов'язковими і їхнє невиконання не тягне за собою ніяких санкцій;
 - г) наявність безумовного права виходу зі складу конфедерації у кожного з її суб'єктів.

4. Державний режим.

Державний режим — це сукупність форм і методів здійснення державної влади. Ця категорія дає відповідь на питання, які методи панують у процесі здійснення державної діяльності і досягнення тих цілей, що стоять перед державою. Поняття державного режиму не слід ототожнювати з поняттям політичного режиму. Останній має більш широке значення і характеризує не тільки методи діяльності державних органів, але й можливості та форми діяльності всіх елементів політичної системи — політичних партій, рухів тощо.

- ◆ Розрізняють такі види державного режиму:
 - **тоталітарний**, який характеризується:
 - а) тотальним контролем держави над усіма сферами суспільного життя;
 - б) монополізацією влади в руках однієї партії, яка повністю підпорядкована вождю;
 - в) безроздільним пануванням однієї ідеології;
 - г) терористичним поліцейським контролем;
 - д) мілітаризацією суспільного життя і знищенням громадянського суспільства (СРСР, фашистські Німеччина, Італія).
 - **авторитарний** режим характеризується зосередженням необмеженої влади в руках однієї особи або групи осіб, обмеженням прав і свобод громадян. На відміну від тоталітарного режиму, наявна економічна свобода, допускається існування виборчої системи і боротьба політичних партій у парламенті (Чилі).
 - **демократичний** — передбачає наявність політичного плюралізму, забезпечення прав і свобод людини, консенсуальний тип політичної культури, правові гарантії прав і свобод людини.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

1. Поняття функцій держави.
2. Форми і методи здійснення функцій держави.
3. Види державних функцій:
 - а) за соціальним значенням;
 - б) за сферами діяльності;
 - в) за часом здійснення;
 - г) за сферою суспільного життя.

1. Поняття функцій держави.

Перед будь-якою державою постає певне коло завдань, на вирішення яких вона спрямовує свої матеріальні ресурси, ідеологічні та політичні зусилля. З усієї сукупності таких зусиль можна виділити певні їхні види, в яких проявляється сутність держави і без яких вона не може повноцінно діяти, як головний елемент політичної системи суспільства. Ці види, або форми активності держави стосовно навколишнього середовища, суспільства, інших держав класифікуються у вигляді її функцій.

Отже, *функції держави — це основні напрямки діяльності держави, в яких знаходять свій вираз її сутність, завдання і цілі.*

Головні завдання і цілі держави на тій чи іншій стадії її розвитку обумовлюються економічними, політичними, соціальними та іншими умовами її існування. Саме тому, основні напрямки її діяльності, тобто функції держави, мають об'єктивний характер, обумовлений потребами суспільства.

Здійснення функцій держави має постійний, систематичний характер і відбувається протягом всього часу існування об'єктивно обумовлених завдань, що стоять перед державою. У той же час, необхідно пам'ятати, що функції держави не є поняттям статичним, тобто раз і на завжди даним і незмінним. Вони виникають, здійснюються, розвиваються і зникають відповідно до тих завдань, які стоять перед державою у конкретно історичних умовах. Таким чином, функції держави знаходяться у тісному зв'язку між собою і з тими суспільними відносинами, на які держава намагається активно впливати, відповідно до своїх потреб, всією своєю

політикою. Саме функції держави характеризують саму суть державного впливу на суспільні відносини.

2. Форми і методи здійснення функцій держави.

Методи і прийоми впливу держави на суспільні відносини, методи здійснення державних функцій залежать від компетенції та форм діяльності відповідних державних структур, які на практиці здійснюють виконання функцій держави в межах своєї компетенції.

Функції держави не слід ототожнювати з функціями її окремих органів. Функції держави — це основні напрямки її діяльності, якими зумовлена робота всього державного апарату і кожного з його окремих органів. Функції ж окремого державного органу визначаються соціальним призначенням цього конкретного органу, як особливої частини механізму держави, і знаходять свій вираз і конкретизацію у компетенції державних органів, закріплених за кожним органом правах і обов'язках.

Функції держави необхідно також відрізнити і від окремих видів державної діяльності, які здійснюються або спеціально уповноваженими на те органами держави, або структурними підрозділами певної кількості органів (планування, статистична діяльність тощо).

Слід також відмежовувати функції держави від форм і методів їхнього здійснення. Основними формами здійснення функцій держави є правотворчість, в цілому правове регулювання і безпосередня організаторська робота щодо здійснення правових настанов за допомогою методів переконання, заохочення та примусу.

Змістом тієї або іншої функції держави виступає сам процес впливу держави через практичну діяльність її відповідних структур на певні суспільні відносини або на групу однорідних суспільних відносин.

Кожна конкретна функція держави поєднує у собі зміст, форму та методи здійснення відповідної гілки єдиної державної влади — законодавчої, виконавчої чи судової влади, застосування якої пов'язане з особливостями конкретного об'єкту державного впливу.

Це поєднання можна проілюструвати на прикладі здійснення функції охорони правопорядку, законності, прав і свобод громадян.

Для виконання завдань, що стоять перед цим напрямком державної діяльності, застосовуються всі її форми:

а) правотворча, правове регулювання шляхом видання відповідними державними органами нормативних актів, а також актів конкретних (актів застосування норм права), які спрямовані на зміцнення та охорону правопорядку, законності, визначення змісту та забезпечення здійснення прав і свобод громадян;

б) безпосередня організаторська робота при проведенні конкретних заходів, що стосуються вказаних питань (розподіл кадрів, їхнє навчання, здійснення нагляду за неухильним дотриманням та виконанням положень нормативних актів, організація цієї роботи тощо).

Для здійснення функцій, що розглядаються, використовуються і вказані методи:

а) переконання — шляхом правового виховання населення, проведення профілактичних заходів;

б) заохочення — шляхом пропаганди досвіду та надання різних пільг і нагород колективам і особам, які не допускають правопорушень, беруть активну участь у боротьбі з ними;

в) примус — шляхом застосування до суб'єктів, які скоїли правопорушення, законних заходів покарання, перевиховування та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, що заподіяна такою поведінкою іншим суб'єктам. Таким чином, для глибокого і всебічного аналізу будь-якої функції держави слід розглядати зміст, форму і методи здійснення відповідного напрямку державної діяльності.

3. Види державних функцій.

Здійснення державних функцій — це складний і багатоплановий процес впливу держави, її відповідних структур на певне коло суспільних відносин. Різноманітність і особливості суспільних відносин обумовлюють існування у держави досить широкого кола відповідних функцій. За певними визначеними критеріями функції можна поділити на ряд груп:

- ◆ за соціальним значенням державної діяльності функції держави поділяються на:
 - основні, що характеризують призначення держави, найбільш загальні, найважливіші напрямки її діяльності на певному етапі

розвитку. Вони здійснюються не окремими державними органами, а, різною мірою, багатьма ланками державного апарату. Крім того, основні функції мають комплексний характер, їхнім об'єктом є широке коло споріднених суспільних відносин, на які і впливає певна система напрямків державної діяльності. До основних функцій держави належать, наприклад, функція оборони країни, захисту правопорядку, законності, охорони прав і свобод громадян та ін.;

- додаткові (допоміжні), що є складовими елементами основних функцій, але самі по собі не розкривають сутності держави. Так, у складі такої основної функції держави, як оборона країни, можна виділити ряд допоміжних: забезпечення збереження державної та військової таємниці, зміцнення збройних сил, організація та підтримка військового обладнання і т.п.
- ◆ за сферами діяльності держави її основні функції поділяються на:
 - внутрішні функції, що здійснюються в межах даної держави і в яких виявляється її внутрішня політика. Внутрішні функції держави здійснюються в наступних сферах:
 - економічній, в якій держава виступає, як організатор виробництва, координатор господарської діяльності та економічних процесів;
 - культурній, виховній, освітній, науковій, спортивній і пропагандистській;
 - соціальної, де держава виступає організатором соціального забезпечення, тобто страхування, опіки, піклування, компенсації, охорони здоров'я тощо;
 - підтримки порядку. Внутрішня функція підтримки порядку має два аспекти. Перший полягає в гарантуванні елементарного порядку (переслідування за звичайні злочини, правосуддя, утримання тюрем і апарату охорони громадського порядку і т.п.). Другий — у захисті суспільного ладу від дестабілізації або деструкції, тобто фактично це функція правоохоронно-політична.
 - зовнішні функції, що забезпечують здійснення її зовнішньої політики. До них належать такі функції, як підтримання міжнародного миру, міжнародне економічне співробітництво, організація міждержавних зв'язків тощо. Слід мати на увазі, що

в державах різних типів і на різних етапах їхнього розвитку кількість і зміст як внутрішніх, так і зовнішніх функцій може змінюватися.

- ◆ за часом здійснення, або за тривалістю у часі їхнього здійснення державні функції поділяються на:
 - постійні, що здійснюються протягом всього часу існування держави. До цього виду належать, наприклад, охорона країни, охорона правопорядку тощо;
 - тимчасові функції, що здійснюються протягом певного періоду існування держави чи пов'язані з певним фактом. Прикладом може бути розробка конституційного законодавства, ліквідація наслідків стихійного лиха чи соціального конфлікту;
- ◆ за сферою суспільного життя:
 - економічні;
 - політичні;
 - гуманітарні.

Відповідно, вони можуть поділятися на внутрішні і зовнішні.

- ◆ До внутрішніх функцій належать:
 - а) в економічній сфері:
 - господарсько-стимулююча, суть якої полягає у створенні умов для розвитку виробництва на основі рівноправного визнання і захисту різних форм власності;
 - господарсько-організаторська, яка полягає у плануванні й організації суспільно необхідного виробництва, управління загальнодержавною та комунальною власністю;
 - науково-організаторська, завданням якої є стратегічне і перспективне прогнозування розвитку економіки, забезпечення підтримки і розвитку наукоємних і прогресивних технологій тощо.
 - б) у політичній сфері:
 - створення та забезпечення функціонування правових механізмів демократичного суспільства (виборча система, забезпечення діяльності політичних партій та недержавних структур);
 - охорона конституційного ладу та громадського порядку
 - в) в гуманітарній сфері:
 - закріплення, забезпечення та охорона прав і свобод людини;
 - охорона навколишнього середовища;
 - соціальне забезпечення та захист населення;

- організація функціонування закладів науки, освіти та культури.

МЕХАНІЗМ ТА АПАРАТ ДЕРЖАВИ

1. Поняття механізму держави та його складові елементи.
2. Напрямки вдосконалення функціонування механізму держави у сучасній державі.
3. Поняття апарату держави та його ознаки.
4. Види органів держави, їхні ознаки та класифікація.
5. Органи сучасної Української держави.

1. Поняття механізму держави та його складові елементи.

Кожна держава для повноцінного здійснення своїх завдань і реалізації функцій повинна створювати різноманітні організації, сукупність яких називається механізмом держави.

Механізм держави — це система всіх державних організацій, які здійснюють її завдання і реалізують функції. Соціальне призначення держави виконується її механізмом, який складається з органів держави, державних підприємств і державних установ, які, в цілому, називаються державними організаціями.

Частина державних організацій наділяється владними повноваженнями, тобто правом видавати загальнообов'язкові рішення і вимагати та контролювати процес їхнього виконання, що використовуються для здійснення управління у суспільстві з метою реалізації завдань і функцій держави. Ця частина механізму держави називається апаратом держави.

Державні підприємства і державні установи — це такі організації, які під керівництвом державних органів (апарату держави) практично здійснюють функції держави у сфері виробничої діяльності, безпосередньо пов'язаної зі створенням матеріальних цінностей (державні підприємства — завод, фабрика, хлібопекарня), чи діяльності, пов'язаної зі створенням нематеріальних цінностей (державні установи — школи, театри, музеї, лікарні). Державні підприємства й установи, як складові частини системи державних організацій, тобто механізму держави, являють собою організовані державою трудові колективи робітників і службовців на чолі з призначеним державою і діючим

на основі єдиноначальності відповідальним керівником. На відміну від державного апарату, зміст діяльності державних підприємств полягає у створенні матеріальних цінностей, задоволенні суспільних інтересів, здійсненні інших економічних функцій. Державні установи займаються невиробничою діяльністю і покликані задовольнити суспільні інтереси у сфері охорони здоров'я, наукових досліджень, проектування, освіти тощо.

Державні установи й організації відрізняються від державних органів тим, що вони не мають владних повноважень, тобто не є носіями державної влади. Вони відрізняються від державних органів також своєю, тільки їм притаманною, організаційною структурою, характером повноважень. Так, адміністрація підприємства чи установи здійснює управлінські функції виключно у сфері своєї діяльності в рамках конкретного підприємства чи установи, у той час, коли владні повноваження державного органу поширюються на невизначене коло осіб. Пам'ятаючи відмінність між державними організаціями й установами та державними органами, необхідно мати на увазі, що їх не можна протиставляти одне одному, вони є складовими механізму держави, і власне державний апарат, тобто система державних органів, у процесі здійснення державного керівництва забезпечує практичну реалізацію функцій держави, завдяки діяльності підприємств і установ, якими він керує.

2. Напрямки вдосконалення функціонування механізму держави у сучасній державі.

Розуміння механізму держави, як системи всіх державних організацій, що здійснюють не тільки управління загальносуспільними справами, але й забезпечують життєдіяльність всього суспільства, показує не тільки характер держави, як політичної організації, але й її соціальну спрямованість. Такий підхід до визначення держави характерний для сучасного конституційного законодавства України. Так, у Конституційному договорі вказано у ст.1: “Україна є демократичною, соціальною, правовою державою, яка утворена на основі здійснення українським народом свого суверенного права на самовизначення, виражає волю народу і захищає інтереси своїх громадян”. Це дає змогу визначити межі впливу держави на суспільство не тільки у політичному, але й соціальному,

економічному та інших аспектах. Ці межі можна визначити так: держава діє лише у тих сферах суспільного життя і у тих об'ємах, що не можуть бути вирішені і врегульовані громадянським суспільством самостійно для забезпечення своєї життєдіяльності і розвитку.

Виходячи з цього, можна визначити ті напрямки розвитку і вдосконалення, які характерні для механізму сучасної демократичної держави:

1. Наявність ефективно функціонуючого недержавного виробничого та невиробничого секторів;
2. Скорочення державного апарату, вдосконалення його структури та підвищення ефективності роботи;
3. Високий рівень професійної майстерності та фахової підготовки державних службовців;
4. Наявність ефективних механізмів контролю за діяльністю державних органів, підприємств та установ;
5. Чітка законодавча регламентація компетенції державних органів.

3. Поняття апарату держави та його ознаки.

Апарат держави — це система всіх державних органів, які здійснюють її завдання і функції. Апарат сучасної демократичної держави характеризується наступними ознаками:

- демократизмом, тобто він будується на основі здійснення принципу народовладдя і виконує волю переважної більшості населення;
- суверенністю, тобто незалежністю від будь-яких політичних сил у суспільстві при здійсненні своїх завдань і функцій;
- законністю, тобто точним і неухильним виконанням вимог закону всіма державними службовцями, всіма державними органами;
- гуманізмом, спрямованістю на забезпечення прав і свобод людини, орієнтацією всієї діяльності на інтереси людини;
- соціальною справедливістю, тобто забезпеченням консенсусу у суспільстві, балансу інтересів різних його груп;
- розподілом влади, тобто поділом єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, за наявності ефективних

механізмів їхньої взаємодії та взаємоконтролю та при незалежності кожної з них.

Державний апарат складається з різних за своїм призначенням, функціями та завданнями державних органів.

4. Види органів держави, їхні ознаки та класифікація.

Орган держави — це створений державою або безпосередньо народом колектив уповноважених осіб (депутатів або державних службовців) або одна особа, який має свою визначену структуру та наділений владними повноваженнями для здійснення певних державних завдань і функцій.

Наявність владних повноважень означає, що орган держави вправі встановлювати формально обов'язкові приписи, тобто норми права чи індивідуальні приписи, і домагатися, за допомогою встановлених законом засобів, їхнього здійснення. Від кожного державного органу залежить ефективність діяльності державного апарату в цілому. Тому одним з головних завдань держави з організації апарату є правильне, чітке і повне законодавче визначення компетенції, повноважень та місця того чи іншого органу в апараті держави. Органи держави мають загальні і специфічні ознаки.

- ◆ До загальних ознак можна віднести такі:
 - всі органи держави, що створюються, відповідно до закону, шляхом безпосередньої чи представницької демократії, покликані виконувати передбачені законом функції;
 - наділені державно-владними повноваженнями;
 - діють у встановленому державою порядку;
 - пов'язані між собою відношеннями субординації;
 - всі разом створюють єдину цілісну систему — апарат держави.
- ◆ Специфічними ознаками, тобто такими, що відрізняють державні органи від недержавних та державних організацій, є:
 - формування їх безпосередньо державою чи населенням (виборцями) і здійснення державними органами своїх функцій від імені держави;
 - наявність у кожного державного органу законодавчо закріпленої організаційної структури, територіальних меж

діяльності, а також порядку взаємовідносин з іншими державними органами і організаціями;

- виконання кожним державним органом чітко визначених, встановлених у законодавчому порядку повноважень, видів і форм діяльності.

Наявність владного характеру є найбільш важливою ознакою державного органу, яка дає можливість достатньо чітко відокремити державні органи від державних організацій й установ та від недержавних утворень.

Практичне втілення державно-владних повноважень знаходить своє відображення у виданні державними органами від імені держави юридично обов'язкових нормативних й індивідуальних актів, а також у здійсненні державними органами нагляду за точним і неухильним виконанням вимог, передбачених цими актами, у забезпеченні і захисті цих вимог від порушень, шляхом застосування заходів виховання, переконання і стимулювання, а в необхідних випадках — заходів державного примусу. До складу кожного державного органу входять особи, які здійснюють керівництво, безпосередньо виконують покладені на них керівні повноваження, крім того спеціалісти й інші особи, що забезпечують технічні умови щодо їхнього виконання, керівних управлінських функцій.

Будучи складовими частинами одного державного апарату, органи держави відрізняються між собою за рядом критеріїв.

1) За місцем у системі державного апарату:

- первинні — створюються безпосередньо народом (виборцями) шляхом волевиявлення;
- вторинні — створюються первинними та їм підзвітні.

2) За характером і змістом державної діяльності:

- органи законодавчої влади;
- органи виконавчої влади;
- органи судової влади;
- контрольно-наглядові органи.

3) За способом утворення:

- виборні;
- призначувані;
- ті, що успадковуються.

4) За часом функціонування:

- постійні;

- тимчасові.
- 5) За складом:
 - одноособові;
 - колегіальні.
- 6) За територією, на яку поширюються їхні повноваження:
 - загальні (центральні);
 - місцеві (локальні).

5. Органи сучасної Української держави.

Згідно з конституційним законодавством, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. Вона правомочна розглядати будь-яке питання, яке не входить до компетенції виконавчої чи судової влади, а також не є таким, що може вирішуватися виключно всеукраїнським референдумом. Верховна Рада складається з 450 депутатів, обраних на чотири роки.

Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією.

Органами державної виконавчої влади в областях і районах є, відповідно, обласні і районні адміністрації, які очолюють голови цих адміністрацій.

Судову владу в Україні здійснюють виключно суди. Прокуратура України є органом державного обвинувачення, здійснення загального нагляду та нагляду за виконанням покарань у місцях позбавлення волі.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

1. Поняття політичної системи суспільства.
2. Поняття політики та її суть.
3. Елементи політичної системи суспільства та їхня характеристика.
4. Політична організація суспільства.
Суб'єкти політики та їхня характеристика.

1. Поняття політичної системи суспільства.

Держава — це організація політичної влади, і, як організація політична, вона є одним із компонентів всієї сукупності політичних відносин й інституцій, які виникають і функціонують у суспільстві і складають політичну систему суспільства.

Політична система суспільства — це система політичних явищ, які існують у соціально неоднорідному суспільстві.

Якщо характеризувати політичну систему суспільства більш повно, то необхідно зазначити, що це цілісна, впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних відносин, процесів, принципів політичної організації суспільства, підпорядкованих певним політичним, соціальним, правовим, ідеологічним, культурним нормам, історичним традиціям і засадам політичного режиму даного конкретного суспільства. Політична система включає у себе організацію політичної влади, відносини між суспільством і державою, характеризує протікання політичних процесів, включаючи інституалізацію влади, стан політичної діяльності, рівень політичної творчості у суспільстві, характер участі у політичному житті.

Політична система являє собою одну з частин або підсистем сукупної суспільної системи. Вона взаємодіє з іншими її підсистемами: соціальною, економічною, ідеологічною, етичною, правовою, культурною. Центральне становище політичної системи визначається організаційною та регулятивно-контрольною роллю самої політики. Політична система суспільства визначається формою держави, її соціальним ладом, класовою природою, формою соціально-політичних відносин (стабільні чи ні, конфліктні чи консенсусні), політико-правовим статусом держави та іншими факторами.

2. Поняття політики та її суть.

Політика — це організаційна і регулятивно-контрольна сфера суспільства, головна у системі таких же сфер: економічної, ідеологічної, культурної, правової, релігійної. Сам термін “політика” отримав розповсюдження під впливом трактату Аристотеля про державу, правління і уряд, названого ним “Політика”. Аж до кінця 19 ст. політика традиційно розглядалася, як вчення про державу. В даний час, розглядаючи поняття політики, необхідно підкреслити, що це: 1) відносини, що включають погодження, підпорядкування, панування, конфлікти і боротьбу між класами, групами і людьми (внутрішня політика) і державами (зовнішня політика). В основі такого розуміння політики лежить уявлення про стосунки людей, їхню взаємодію, спільне вирішення ними їхніх спільних справ, які вважаються справою держави; а також 2) найголовніший фактор суспільноісторичного процесу, який здійснює дві головні функції: а) загальної організаційної основи суспільства, б) конкретної регулятивно-контрольної системи, яка скеровує життя, діяльність, відносини людей, суспільних груп, класів, націй, народів і країн.

3. Елементи політичної системи суспільства та їхня характеристика.

Елементами політичної системи, тобто її складовими, є: а) суб'єкти (носії) політики; б) політичні норми та принципи; в) політичні відносини (стосунки); г) політичні погляди, політична свідомість та політична культура; д) зв'язки, що об'єднують названі компоненти.

При системному вивченні елементів політичної системи можна відзначити, що вони передбачають існування і функціонування п'яти основних сторін політичної системи: а) інституціональної (організації, установи); б) регулятивної (норми, принципи); в) функціональної (політичні функції, політичний процес, політичний режим); г) ідеологічної (політичні погляди, політична свідомість та культура); д) комунікативної (зв'язки, що об'єднують вказані елементи політичної системи).

Суб'єкти (носії) політики — це класи, нації, соціальні прошарки, групи; представники їхніх інтересів — різноманітні об'єднання, організації, в т.ч. держава, а також окремі люди.

Наступним елементом політичної системи є політичні норми, тобто основні правила і принципи, що регулюють політичні відносини між народами, націями, політичними партіями та іншими суб'єктами політики. З одного боку, політичні норми є засобом політичної оцінки тих чи інших соціальних явищ і процесів, а з другого — закріплюють необхідну поведінку суб'єктів політики у тих чи інших межах стосовно до конкретної політичної ситуації. До складу політичних норм включають норми права, норми політичних партій і громадських організацій, політичні звичаї і традиції, політичні принципи, моральні норми політичного життя. Політичні норми передбачають і відповідальність суб'єктів політики за їхні порушення. Специфіка політичної відповідальності полягає у тому, що вона настає не тільки за винні дії, але й за політичний недогляд, необачність, нерішучість та ін. Така відповідальність може проявлятися у формі осуду, позбавлення довіри, відкликання депутата тощо. До політичних санкцій належить припинення діяльності, розпуск, відставка, ліквідація громадського об'єднання чи заборона діяльності політичної партії. Наступним структурним елементом політичної системи суспільства є політичні відносини, тобто врегульовані політичними нормами стосунки між політичними суб'єктами, у процесі яких у суб'єктів з'являються і реалізуються права і обов'язки. Політичні відносини включають у себе реалізацію політичних функцій, а також існування політичного процесу, політичного режиму.

Політичні функції — це основні напрямки політичної діяльності суб'єктів політики. До них належать: а) владно-політична інтеграція суспільства; б) регулювання соціально-політичної діяльності; в) забезпечення цілісного управлінського впливу на суспільні процеси тощо.

Політичний процес — це сукупність діяльності всіх суб'єктів політичних відносин, що спрямована на формування, зміну чи перетворення, а також функціонування політичної системи суспільства. Політичний процес характеризується такими ознаками: а) це сукупність всієї політично значущої діяльності в рамках даного суспільства; б) діяльність реалізується суб'єктами політичної системи, спрямована на утворення та функціонування політичної системи, прийняття і виконання політичних рішень, організацію контролю за діяльністю і розвитком політичної системи.

Політичний режим — політична обстановка у суспільстві, що реально складається і характеризується якісною і кількісною мірами участі народу, окремих соціальних груп, а також громадян у здійсненні політичної влади та методами здійснення цієї влади.

Важливим компонентом політичної системи суспільства є політичні погляди, політична свідомість і політична культура.

Політична свідомість — це система ідеологічних і психологічних елементів, оцінка людиною існуючого політичного буття і вибір варіанту поведінки відповідно до індивідуальних та суспільних інтересів. До ідеологічних елементів політичної свідомості належать: ідеї, теорії, концепції, доктрини тощо.

Політична ідеологія — це систематизований вираз поглядів певного суб'єкта політичного життя (народу, певної соціальної групи, всього населення країни, окремого громадянина) на політичну організацію суспільства, на форму держави, на відносини між різними політичними суб'єктами, на їхню роль у житті суспільства, на відносини з іншими державами і націями. До психологічних елементів політичної системи належать: настрої, почуття, звички, емоції та ін. А під політичною психологією розуміють узагальнену систему почуттів, звичок, потреб, емоцій, настроїв та уявлень стосовно політичного життя суспільства.

Політична культура — це систематизовані знання і досвід у політичній сфері діяльності, сприйняття та засвоєння системи політичних цінностей у суб'єктів політичного життя.

4. Політична організація суспільства.

Суб'єкти політики та їхня характеристика.

Політична організація суспільства — це система всіх державних і недержавних організацій, громадських об'єднань і трудових колективів певного суспільства. Політичну організацію суспільства ще інколи називають політичною системою суспільства у вузькому розумінні.

Закон України “Про об'єднання громадян” передбачає наявність двох видів таких об'єднань. Це політичні партії та громадські організації.

◆ Громадські об'єднання розрізняють:

1) за порядком утворення і формами діяльності — громадські організації, політичні партії, органи громадської самодіяльності, громадські рухи;

2) за умовами членства — об'єднання з формально фіксованим (документованим) членством, об'єднання з формально нефіксованим (недокументованим) членством;

3) за кількістю членів — масові й елітарні;

4) за внутрішньою організаційною структурою — централізовані і нецентралізовані;

5) за соціальною сферою діяльності — політичні, економічні, наукові, екологічні та інші;

6) за територією діяльності — місцеві, загальнодержавні, міжнародні;

7) за соціально-правовим статусом — легальні, долегалі, нелегалі;

8) за соціальною значимістю для існування і розвитку суспільства — прогресивні, консервативні, реакційні.

Політичною партією є об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого і регіонального самоврядування та представництво в їхньому складі.

◆ Партії поділяються:

1) за соціальною спрямованістю програми і діяльності на: ліберальні, демократичні, комуністичні, соціалістичні;

2) за соціальною базою: партії, які виражають інтереси певного класу; певної національної чи етнічної групи; прихильників певного релігійного чи іншого понаднаціонального світогляду.

3) за методом здійснення своєї програми: реформаторські, революційні;

4) за представництвом у вищих органах влади: правлячі й опозиційні.

◆ Функції партій:

– представницька — виявлення, відображення й обґрунтування інтересів певної частини суспільства;

– програмна — формування, відповідно до цих інтересів, політичної програми розвитку суспільства;

– ідеологічна — формування, розвиток і впровадження у суспільну свідомість своєї ідеології, вплив на громадську думку;

– владно-конкурентна — участь у політичній боротьбі за здобуття й утримання державної влади;

- владно-практична — реалізація і захист через державну політику інтересів відповідної частини населення;
- владно-кадрова — підготовка, добір, висування кандидатів для державного апарату.

Громадська організація — це об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів.

ДЕРЖАВА У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

1. Держава як центр політичної системи суспільства.
2. Співвідношення держави та інших суб'єктів політичної системи.
3. Поняття та види влади. Державна влада.
4. Принципи функціонування і розвитку сучасної політичної системи.

1. Держава як центр політичної системи суспільства.

Держава займає центральне місце у політичній системі суспільства.

Таке місце держави у політичній системі суспільства зумовлюється тим, що тільки держава

- виступає офіційним, тобто формальним, представником усього населення країни через представницький вищий орган законодавчої влади;
 - є уособленням суверенітету народу (нації), результатом реалізації права народу на самовизначення;
 - здатна забезпечити і захистити основні права людини, всіх людей, що перебувають на її території;
 - покликана задовольняти загальносоціальні потреби, вирішувати загальносуспільні справи, виконувати загальносоціальні функції даного суспільства;
 - має у своєму розпорядженні апарат, необхідний для виконання вказаних функцій;
 - встановлює загальнообов'язкові для всіх суб'єктів суспільного життя правила поведінки — юридичні норми;
 - володіє владою суверенною, тобто верховною, самостійною і формально незалежною.
- ◆ Державі, як елементів політичної системи, притаманні такі ознаки:
- наявність території, тобто частини земної кулі, що відокремлена кордонами, на яку розповсюджуються повноваження держави і де проживає населення, усі громадяни даної держави;
 - суверенітет;

- державна влада;
- державний апарат, як система державних органів, які здійснюють завдання і функції держави;
- повноваження видавати юридичні норми.

2. Співвідношення держави та інших суб'єктів політичної системи.

Держава за допомогою таких методів здійснення влади, як примус і переконання, керує і спрямовує діяльність інших суб'єктів політичної системи у тому об'ємі і мірі, які є необхідними для виконання загальноважливих, загальносуспільних справ. Досягається це шляхом встановлення в законах, що приймаються державою, прав і обов'язків інших суб'єктів політичної системи суспільства, сприяння з боку держави формуванню і розвитку бажаних суспільних відносин, забезпечення обов'язкового дотримання всіма іншими учасниками суспільних відносин вимог закону, інших правових актів.

Розглядаючи місце і роль держави у політичній системі суспільства, необхідно, перш за все, зупинитися на проблемі співвідношення держави і громадянського суспільства.

Громадянське суспільство — це суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами, незалежне від держави, але взаємодіюче з нею, це суспільство громадян з високим соціальним, економічним, політичним статусом, яке творить разом з державою розвинуті правові відносини.

- ◆ Визначальними при співвідношенні держави і громадянського суспільства є такі принципи:
 - держава сприяє формуванню громадянського суспільства;
 - держава забезпечує рівні можливості для всіх суб'єктів у всіх сферах суспільного життя;
 - чітко законодавчо окреслює межі можливого державного втручання у справи людини і суспільства.
- ◆ Вплив громадських об'єднань та трудових колективів на державу:
 - беруть участь у формуванні представницьких (законодавчих) органів державної влади;

- ефективність виконання державою своїх функцій інколи значною мірою залежить від громадських об'єднань та трудових колективів;
- представники громадських об'єднань та трудових колективів можуть включатися до складу колегіальних державних органів з правом вирішального голосу;
- керівні органи громадських об'єднань можуть наділятися правом законодавчої ініціативи;
- можливі й інші форми впливу.

3. Поняття та види влади. Державна влада.

Політична державна влада відіграє визначальну роль у політичній системі суспільства. Але перш ніж перейти до розгляду суті державної влади, необхідно дати визначення влади взагалі.

Влада — це реальна здатність суб'єкта суспільного життя здійснювати свою волю стосовно інших суб'єктів, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів — авторитету, права, насильства.

Соціальна система влади створює цілісність, до якої входять її підсистеми — політична, економічна, правова та ін. У суспільному житті вони тісно пов'язані. У соціальній системі влади особливе місце посідає політична влада. Політична влада — це реальна здатність соціальної спільноти чи індивіда до виявлення своєї волі у політиці на основі осмислення політичного інтересу.

◆ Характерними ознаками політичної влади є:

1. Здатність, готовність суб'єкта влади виявити політичну волю.
2. Охоплення всього політичного простору взаємодією різних політичних суб'єктів. Влада — це засіб, за допомогою якого суб'єкти влади здійснюють політичний вплив на суспільство в цілому. Він може бути прямим або непрямим, відкритим або прихованим, з використанням засобів насильства або ненасильницьким, коротко- або довгостроковим. Використання політичною системою такого засобу, як влада, залежить від рівня зрілості її елементів — держави, політичних партій, рухів, інших громадських об'єднань, правильності їхньої політичної стратегії і тактики у внутрішній і зовнішній політиці, здатності сприяти суспільному прогресові.

3. Наявність політичних організацій, через які суб'єкт політичного волевиявлення здійснює політичну діяльність.

4. Осмислення політичного інтересу і політичних потреб.

5. Забезпечення соціального панування у суспільстві суб'єкта політичної влади.

Політична влада має різноманітні форми виявлення, серед них — державна влада, партійна влада, влада громадських організацій, інформаційна влада. Головною з названих форм є державна влада.

Державна влада — це така форма суспільної влади, яка виражає волю домінуючої частини суспільства і, спираючись на спеціальний апарат держави, має монопольне право видавати загальнообов'язкові закони та інші нормативні акти.

Політична влада як суспільне явище має багатоаспектну структуру. **Перший аспект** — представницький. Зміст його становить приналежність суб'єкта до тієї чи іншої спільноти, інтереси якої він виражає. Політична влада у суспільстві втілює політичні інтереси певних соціальних спільностей (націй, класів, конфесійних груп тощо). Тільки з'ясування змісту політичного інтересу і пов'язаних з ним політичних потреб дає можливість зрозуміти, в чій інтересах здійснюється влада і який механізм такого здійснення.

Політичний інтерес є першопричиною, одним з найголовніших важелів політичної діяльності того чи іншого суб'єкта суспільного життя. Різноманітність, або множинність суб'єктів політичної системи обумовлює і різноманітність політичних інтересів.

Другий аспект — інституціональний. Він поєднує у собі різноманітні відносини, які виникають та існують між різними інститутами суспільства та держави, різними суб'єктами політичної системи.

Третій аспект — політична діяльність. Це різного роду практика, техніка прийняття і виконання рішень, тобто способи вирішення суб'єктом політичних проблем, що виникають у процесі суспільного розвитку.

4. Принципи функціонування і розвитку сучасної політичної системи.

- ◆ Принципами функціонування і розвитку політичної системи є:
 - забезпечення і захист основних прав людини і, в першу чергу, політичних;
 - забезпечення і захист прав кожної нації, зокрема права народу на самовизначення;

- забезпечення і захист прав усіх легалізованих громадських об'єднань, зокрема політичних партій;
- забезпечення засад демократії та самоврядування народу.

ДЕМОКРАТИЧНА ПРАВОВА ДЕРЖАВА

1. Історія становлення і розвитку ідеї правової держави.
2. Поняття правової держави.
3. Головні ознаки правової держави.
4. Громадянське суспільство та його значення у формуванні та функціонуванні правової держави.
5. Демократія та її суть.

1. Історія становлення і розвитку ідеї правової держави.

Історично процес утворення правової держави полягав і полягає у розповсюдженні принципу суверенності на право. Цей процес проходив три етапи. Перший, найбільш ранній за часом, — це визнання суверенітету влади. Визнання суверенітету, тобто незалежного від будь-яких сил, обставин і осіб верховенства державної влади, в ранню епоху Нового часу відіграло важливу роль в об'єднанні держав, їхньому внутрішньому зміцненні, ліквідації феодальних міжусобиць і зміцненні їхнього внутрішнього миру. Поєднання цих двох засад — верховенства і незалежності у понятті суверенітету означає поєднання в ньому прерогатив права і свободи. Тому у теорії держави поняття суверенітету має для держави такий же сенс, як і поняття свободи і права для людини. Для суверенної держави це не тільки право на незалежність і свободу від зовнішніх і внутрішніх посягань, але й право управляти, владарювати, свобода приймати рішення, здійснювати всі функції верховної влади. Після тривалої боротьби, повстань, переворотів та соціальних революцій був завойований суверенітет народу, який базується на визнанні всього населення країни — всіх громадян — джерелом державної влади. Наступним кроком стала боротьба за суверенітет права, точніше за пріоритет права перед владою, волею громадянина, суспільства або окремої його частини, більшості або меншості. Паритет (рівність) і пріоритет означають встановлення зафіксованих законом відносин між всіма сторонами суспільних відносин, особливо складних між владою і правом не тільки в силу суверенітету влади, але й тому, що саме право твориться державою, яка, головно, займається законотворчістю. Таким чином, влада повинна обмежувати свої права і свободи нею ж створеними законами. Негативне ставлення влади до права,

прагнення до привілей, бажання стати над законом призвели до того, що протиправну практику влади виявилось ще більш важко подолати, ніж аналогічну практику громадян, які прагнуть діяти поза законом. Необхідним було глибоке перетворення суспільства і його правосвідомості, щоб докорінно змінити ставлення до права в державі, а також велика конструктивна робота для перетворення її політичної системи у політико-правовому аспекті. Її центральним моментом стала розробка конституційних документів і боротьба за введення конституційного правління, яка зайняла більше трьох століть, які протікали від часу перших праць політичних мислителів (Джона Локка, Ш.Монтеск'є) і перших конституційних документів в Європі і Америці (кінець XVIII ст.) до сучасних конституційних текстів у країнах, що стали на шлях демократичного розвитку.

Вирішальною подією в історії перетворення політико-правових відносин стала розроблена Дж.Локком концепція правової держави, сформульована в 1690 р. в антиабсолютистській концепції правової держави (“Два трактати про правління”). Йому ж належить також спроба практично реалізувати проект правової держави у Конституції англійської колонії Кароліна в Америці (1699 р.). Пізніше значний внесок у розвиток конституційного та політико-правового вдосконалення теорії правової держави зробили Е.Кент, В.Гумбольдт та ін. Значним етапом на шляху до правової держави стала у XVIII ст. Конституція періоду Великої Французької революції, яка не була реалізована, і Конституція США, одна з перших і найбільш стабільних конституцій світу. В XIX-XX ст. конституційна проблема стала однією з головних проблем політичних та правових досліджень. Вирішальним фактором створення правової держави або руху до неї стали перші помітні успіхи у створенні громадянського суспільства, поза яким неможлива правова держава і загальний соціальний, економічний і культурний розвиток суспільства, його нових цивілізаційних, технічних та наукових основ.

2. Поняття правової держави.

Правова держава — це така держава, в якій функціонує режим конституційного правління, існує розвинута і несуперечлива правова система й ефективна судова влада, забезпечено реальний розподіл влад з їхньою ефективною взаємодією та взаємоконтролем, з розвинутим контролем з

боку суспільства державної влади. Загальний демократичний устрій системи влади і політики правової держави органічно пов'язаний з його правовими засадами. В основу правової держави покладено рівність державної влади, громадянина і суспільства, їхня правова рівність перед законом.

Сукупність названих при розгляді історії становлення і розвитку правової держави факторів є визначальною для втілення цієї ідеї в життя. Це пояснюється рядом причин. Ні влада, ні саме по собі право не можуть бути реальними гарантами виконання законів, якщо право не легітимоване (тобто, не визнане належним до виконання) суспільством. Тільки їхня легітимність, визнання суспільством і тому обов'язковість виконання забезпечують дійсне дотримання законів суспільством і державою, так само, як і створення їхньої системи, і виключають протиправну практику з обох сторін. Але суспільство може добитися цього, тільки досягнувши достатньо високого рівня громадянського, а отже, і культурного, цивілізаційного, матеріального й інтелектуального розвитку, тобто ставши громадянським суспільством. Громадяни такого суспільства не сковані дисципліною страху і панування. Вони наділені власністю, володіють свободами і правами, і володіння цими цінностями робить їх відповідальними за збереження і примноження цих цінностей. Вони ж захищають і державу, яка стає відповідальною за всі види безпеки людини і суспільства і їхніх надбань.

Основою реально значимих правових відносин у правовій державі стають не правові норми самі по собі, приписи і санкції, як би досконало вони не були сформульовані. Їхньою першоосновою служать елементарні почуття порядності, моральності, почуття обов'язку, усвідомлення відповідальності, здатність людини і суспільства до критичного самопізнання, звичка до дисципліни і вміння дисциплінувати себе, справжня громадянськість. З громадянськістю в її справжньому розумінні несумісні такі негативні соціальні явища, як корупція, підкуп, хабарництво, підміна суспільних зв'язків кровно-спорідненими, клановими, економічне, соціальне і політичне підпілля тощо.

Проте, правосвідомість, яка виникає на таких основах, ще не відрізняє громадянський і правовий стан суспільства від законопослушного суспільства неправового типу. Не тільки суверенітет права і рівне загальне підпорядкування йому відрізняють дійсно правові відносини, але й демократичний,

громадянський зміст самого права. Член правової держави і громадянського суспільства користується свободою, суспільною довірою і повагою, розвинутою правосвідомістю, що виключає думку про його винятковість, його особливий, непідвладний законові, статус, пов'язаний з його становищем у суспільстві, з привілеєм стояти над законом.

Правова держава і громадянське суспільство формуються спільно, і процес їхнього творення займає тривалий історичний період. Він здійснюється також разом з розвитком суспільства і вимагає цілеспрямованих зусиль. Ні правова держава, ні громадянське суспільство не вводяться одноразовим актом і не можуть стати результатом чистого законодавства. Увесь цей процес повинен бути органічним для суспільства, яке дозріло до відповідних змін.

3. Головні ознаки правової держави.

◆ Соціально-змістовні.

1. Закріплення в законодавстві основних прав людини.
2. Панування у суспільному і державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення, забезпечуючи та гарантуючи непорушність прав меншості або окремого індивіда, втілюючи, при цьому, загальнолюдські цінності та ідеали.
3. Урегулювання відносин між особою і державою на основі загальнодозвільного принципу — особі дозволено все, що прямо не заборонено законом; та регулювання діяльності державних органів на основі спеціальнодозвільного принципу — дозволено тільки те, що прямо передбачено законом.
4. Наявність взаємовідповідальності між особою і державою, яка включає у себе можливість для громадянина не тільки оскаржити неправомірні дії державного органу або службовця, але й отримати відшкодування за зазначені збитки.
5. Притаманність усім громадянам високої правової культури, яка включає у себе знання актуального чинного законодавства та вміння і навички його використання.

◆ Формальні.

1. Реалізація принципу розподілу влад на законодавчу, виконавчу та судову та наявність ефективного механізму їхньої взаємодії та взаємоконтролю.

2. Юридична захищеність особи, тобто наявність розвинених та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) для вільного здійснення, охорони і захисту основних прав людини.

3. Високозначуще становище у суспільному і державному житті судових органів, як вирішальної, найбільш надійної юридичної гарантії прав людини.

4. Неухильне і повсюдне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, включаючи державні органи, громадські організації та громадян.

4. Громадянське суспільство та його значення у формуванні та функціонуванні правової держави.

Громадянське суспільство — це суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами, незалежне від держави, але взаємодіюче з нею. Це суспільство громадян високого соціального, економічного, політичного, культурного і морального статусу, яке творить разом з державою розвинуті правові відносини. Реальність громадянського суспільства визначається співвідношенням ідеалу, ідеального проекту та реально досягнутого стану суспільства, яке здійснює цей проект. Цей процес зближення реального суспільства і накресленого ідеального проекту є, по суті, нескінченним процесом вдосконалення суспільства, влади, політики, людини, максимальним втіленням у життя ідеалів свободи і справедливості.

Ідея громадянського суспільства виникає спочатку, як філософська концепція, проте, з часом, стає однією з центральних проблем політичної теорії та практики Заходу. Створення громадянського суспільства — приклад цілеспрямованого суспільного перетворення, досягнутого у тривалій боротьбі прогресивних сил суспільства. Для розвинутих країн в XIX-XX столітті становлення громадянського суспільства стало визначальною суспільною метою. В другій половині XX ст. рух до нього став складовою частиною бурхливого економічного і науково-технічного розвитку і був підкріплений розвитком суспільної думки; нові соціальні, економічні та культурологічні вчення про суспільний розвиток, зокрема кейнсіанські та посткейнсіанські антикризисні теорії повної зайнятості населення, створення і розподілу колективних й індивідуальних благ і

зайнятості населення, головною рисою яких була концентрація уваги суспільно-політичної думки на людині. На цій основі виникає ідея модернізації концепції суспільного прогресу і теорії нового розвинутого суспільства (постіндустріального, інформаційного, технотронного), а також теорії глобальних процесів, у першу чергу антивоєнних і екологічних, в яких проблема людини і суспільства зайняла центральне місце.

Вихідна ідея громадянського суспільства — перетворення самої колективності, організованого за законами природи спільного життя людей у суспільстві і розвиток людини, яка вийшла зі світу загальної ворожнечі та необмеженої свободи, в громадянина цього суспільства. Цивілізоване і гуманізоване, таке суспільство стає здатним сформувати особистість громадянина нового типу, який, у свою чергу, створює нове громадянське суспільство. Силою, яка формує і зв'язує ці два начала — колектив й індивіда, — є влада держави, яка також трансформується у владу нового сучасного типу. Таким чином, громадянське суспільство формується індивідом, владою і колективом.

Безперервний рух, постійне вдосконалення закладені у самій ідеї громадянського суспільства: перехід від менш розвинутого стану людини, суспільства і влади до більш розвинутого і більш цивілізованого. Умовою такого розвитку є рівновага, рівний розвиток, взаємна рівність прав, свобод і обов'язків всіх трьох складових громадянського суспільства — людини, суспільства і держави. Домінування однієї з вказаних складових руйнує громадянське суспільство. Якщо це першість держави, яка підпорядковує суспільство, або колективного начала суспільного прогресу (наприклад, інтерес класу у соціалістичній теорії), або панування антиколективістського індивідуалізму, громадянські відносини не виникають. І навпаки, всі сторони громадянських відносин — людина, суспільство і держава — формуються і взаємодоповнюються при їхньому паритеті, утворюючи стійку єдність, здатну розвиватися і долати внутрішні та зовнішні кризи і конфлікти. Громадянське суспільство не об'єднується проти держави, оскільки сама держава складає його частину. Всі можливі і реальні конфлікти між ними, тобто у відносинах громадянського суспільства і держави, так само, як і відносини з індивідом, регулюються не дисципліною страху і панування, а правовими і політичними засобами, владою держави, яка сама підпорядкована створеним нею законам.

Існують, таким чином, три напрямки історичного та політичного розвитку, які ведуть одним шляхом до громадянського суспільства: розвиток політики, колективістських й індивідуальних начал громадянства.

Властивості порядності, чесності, гуманізму є універсальними і фундаментальними основами громадянського суспільства і правової держави. Вони роблять суспільство справді однорідним, а людину — вільною від зла і насильства, принаймні, у відносинах з рівними їй. Нерівність індивіда і влади у перспективі розвитку громадянських відносин обмежується тільки до обов'язку, права і здатності захистити людину від посягань, вимагати виконання нею громадянського обов'язку і заступанням насильства тільки в інтересах загального миру і блага.

В громадянському суспільстві вільно розвивається асоціативне життя, сфера масових рухів, партій, угруповань за переконаннями та іншими ознаками. Воно домагається децентралізації влади держави шляхом передачі його самоуправлінню, здійснює взаємодію більшості і меншості на основі безконфліктного, за змогою, погодження їхніх позицій.

Особистість, індивід у громадянському суспільстві — це тип людини, орієнтованої на створення, громадянські відносини і високі морально-духовні якості. Основами виділення індивіда із загальної маси є самостійність людини, звільненої від опіки, здатність і бажання розраховувати на власні сили, змагальність, а отже, і нове, більш незалежне, ставлення до суспільства. Умовою і результатом такого розвитку є більш повне, більш органічне перетворення суспільства в громадянську єдність, а держави — у правову і політичну цілість.

Особливою проблемою у концепції громадянського суспільства є відносини між ним і державою, або, точніше, тією частиною суспільства, яка професійно займається політикою і творить апарат держави.

Цілісний політико-правовий механізм, який забезпечує ефективний вплив громадянського суспільства на структури влади і соціальне життя країни, складає, по суті, зміст поняття демократизму.

5. Демократія та її суть.

Демократія — слово загальновідоме, але суть його розуміють по різному, інколи прямо протилежно. Словник визначає поняття демократії, як уряд народу, в якому верховна влада надана народові, і якою народ користується прямо або через своїх обраних представників шляхом вільних виборів. Тобто, демократія — це уряд народу, з народу і для народу. Часто поняття свободи і демократії вживаються взаємозамінно, хоча вони не є синонімами. Так, демократія є, насправді, поєднання ідей і принципів свободи, але вона включає також низку звичаїв і процедур, сформованих протягом довгої, часто складної, історії. Коротко кажучи, демократія — це свобода, вкладена в норми. Саме тому, можна визначити випробувані часом основи конституційного уряду, прав людини і принципу рівності перед законом, що їх повинно дотримуватися будь-яке цивілізоване суспільство, щоб могли називатися демократичним.

Існують два основні види демократії: пряма і представницька. При прямій демократії всі громадяни, без посередництва обраних або призначених представників, можуть брати участь у винесенні загальногромадянських рішень. Зрозуміло, що така система може мати місце тільки при відносно обмеженій кількості людей, коли всі вони можуть зібратися в одному місці і шляхом голосування або консенсусу прийняти якесь рішення. Нині найбільш поширеною формою демократії є демократія представницька. Громадяни обирають своїх представників, уповноважуючи їх виносити політичні рішення, приймати закони та вирішувати інші загальносуспільні справи.

Розглядаючи демократію, необхідно підкреслити ще одну її важливу ознаку. Це влада більшості і забезпечення прав меншості. У всіх демократичних системах громадяни вільно виносять рішення за принципом більшості. Але влада більшості ще не є демократія. Ніхто не назве справедливою систему, в якій 51 відсоток населення може гнобити решту — 49 — в ім'я поглядів більшості. В демократичному суспільстві влада більшості мусить включати гарантії особистих прав людини, які, у свою чергу, захищають права меншостей — етнічних, релігійних чи політичних. Права меншості не залежать від доброзичливості більшості і не можуть бути скасовані голосами більшості. Права

меншості захищаються тому, що демократичні закони й інститути охороняють права всіх громадян.

Демократія — це щось більше, ніж ряд конституційних правил і процедур, що визначають функції представницького органу влади. В демократичній державі влада є лише одним з елементів громадянського суспільства, який включає багато різноманітних інститутів, політичних партій, організацій і товариств. Така різноманітність називається плюралізмом, який означає, що безліч організованих груп та інститутів у демократичному суспільстві не завдячують державі своїм існуванням, законністю чи авторитетом.

У демократичному суспільстві діють тисячі неурядових організацій, місцевих і всенаціональних. Багато з них відіграють посередницьку роль між окремими громадянами і складними суспільними та державними інститутами, невід'ємною частиною яких вони є, даючи окремим громадянам можливість користуватися своїми невід'ємними правами та виконувати обов'язки як громадяни демократії. У тоталітарних суспільствах всі такі організації існували б під контролем, за дозволом, під наглядом і з підзвітністю державі. В демократичному суспільстві державна влада чітко визначена і суворо обмежена законом. Тому громадські організації вільні від державного контролю; навпаки, багато з них намагається впливати на рішення уряду і вимагати від уряду підзвітності за його рішення.

◆ Основні ознаки демократії:

- суверенітет народу;
- державна влада здійснюється за згодою тих, на кого вона розповсюджується;
- влада більшості;
- права меншості;
- гарантованість основних прав людини;
- вільні і справедливі вибори (загальне, пряме, рівне виборче право при таємному голосуванні);
- рівність перед законом (всі громадяни, незалежно від статі, расової та національної приналежності, соціального та майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних

- переконань, віросповідання, місця проживання та інших обставин, є рівними перед законом і мають однакові права);
- справедливе правосуддя (правосуддя здійснюється тільки судом, на основі закону);
 - конституційні обмеження державної влади;
 - соціальний, економічний і політичний плюралізм;
 - принципи толерантності, співпраці і компромісу.

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

1. Поняття прав людини.
2. Історія виникнення та розвитку ідеї прав людини.
3. Права людини та їхня відмінність від інших прав.
4. Класифікація прав людини.
 - 4.1. Класичні і соціальні права.
 - 4.2. Громадянські, політичні, економічні та соціальні, культурні права.
 - 4.3. Фундаментальні та основні права.
 - 4.4. Інші класифікації прав людини.
5. Міжнародно-правові стандарти та джерела прав людини.

1. Поняття прав людини.

“Ми, народи Об'єднаних націй, повні рішучості... знову утвердити віру в основні права людини, в достоїнство і цінність людської особистості, в рівність прав чоловіків та жінок і в рівність прав великих і малих націй” — Преамбула Статуту Організації Об'єднаних Націй, створеної в 1945 році.

Концепція прав людини включає у себе два поняття цієї ідеї, дві групи прав. Перше полягає у тому, що невід'ємні і невідчужувані права належать людині тому, що вона людина. Це моральні, або природні права, які випливають з самої людської природи кожного індивіда, і призначення їхнє у тому, щоб підтримувати в людині почуття власної гідності. До другого поняття належать юридичні права, які встановлюються відповідно до нормотворчих процесів, які відбуваються як на національному, так і на міжнародному рівні. Основою подібних прав є згода тих, на кого вони розповсюджуються, тобто згода суб'єктів права, у той час, як основу першої групи прав складає природний порядок.

Права людини — це невідчужувані свободи і права особи, які індивід отримує в силу свого народження, основне поняття природного і, взагалі, будь-якого права в цілому. Права людини охоплюють громадянські права і політичні свободи, економічні, соціальні і культурні права, а також права спільнот, тобто дітей,

жінок, національних меншин, народів тощо. До певної міри, можна говорити і про права людства. При розповсюдженні прав людини на спільноти вони не відчужуються від індивіда, вихідним залишається визнання самоцінності всіх індивідів, що складають ту чи іншу спільноту.

2. Історія виникнення та розвитку ідеї прав людини.

Життя людини, її достоїнство ігнорувалися і порушувалися на протязі всієї історії. Ця картина принципово не змінилася і сьогодні. Проте, ідея застосування норм, єдиних для всіх людей, без будь-якої дискримінації народилася багато століть назад. Принцип рівності давно прийнятий, як еталон для здійснення політичних прав. І все ж таки, до сьогодення знаходиться виправдання тому, що називається дискримінацією, зокрема жінок (сексизм), людей з іншим кольором шкіри (расизм). Принцип рівності всіх членів людської спільноти, так само, як і багато інших основних принципів, які складають те, що сьогодні називається правами людини, притаманний кожній культурі і цивілізації, релігії і філософській традиції.

Як у грецькій філософії, так і в різних релігіях світу можна знайти принципи, на яких базується ідея прав людини. В епоху Просвітництва (18 століття) поняття прав людини витворюється, як окрема категорія, окремий правовий інститут. Саме у цей час починає побутовати думка, що природа наділяє людину певними невід'ємними фундаментальними правами, які можуть бути протиставлені державі, державній владі, але мають ними охоронятися. З цього часу і надалі права людини стали розглядати, як елементарні передумови гідного людського існування. Але ще задовго до цього в Європі було прийнято ряд правових документів, що кодифікували свободи. Це були своєрідні кроки до ідеї прав людини. Першою була Magna Charta Libertatum (Велика Хартія Вольностей) 1215 року. Цей та інші документи визначали права, які можна було відстоювати за певних обставин (наприклад, загроза свободі релігії), але вони ще не містили всеосяжну філософську концепцію особистої свободи. Свобода часто розглядалася, як права, які надають окремим особам чи групам людей їхні звання чи статус.

В наступні століття поняття свободи поступово відокремлювалося від статусу і почало розглядатися не як пільга, а як право всіх людей. У цьому процесі велику роль відіграли іспанські теологи і правники. До перших належать Франціско де Віторія (1486-1546) та Бартоломе де Лас Касас (1474-1566). Вони заклали доктринальний фундамент визнання свободи і гідності всіх людей, шляхом захисту особистих прав населення територій, відкритих і колонізованих іспанською короною. Серед правників необхідно назвати Франціско Суареса (1548-1617) та Габрієла Васкеса (1549-1604). Саме вони сприяли утвердженню ідеї *jus naturalism* (природне право) та еволюції прав людини.

Наступним етапом у розвитку ідеї прав людини є творчість Гуго Гроція (1583-1645) — батька сучасного міжнародного права, Самуїла фон Пуфендорфа (1632-1694) і Джона Локка (1632-1704), який власне розробив всеосяжну концепцію прав людини. Ці ідеї набули широкого поширення в 18 столітті. Наступним етапом у розвитку ідеї прав людини є творчість Жана-Жака Руссо (1712-1778), який розробив концепцію, за якою суверен отримав свою владу від “суспільного договору” зі своїми підданими. Сам термін “права людини” вперше з’явився у французькій Декларації прав людини і громадянина (1789 р.). Дещо раніше французьким мислителем Шарлем-Луї Монтеск’є була розроблена концепція розподілу влади.

Ці теорії були сприйняті жителями британських колоній у Північній Америці. Американська Декларація про незалежність від 4 липня 1776 року базувалася на принципі, що всі люди є рівними, в ній також були зазначені певні невід’ємні права, такі як право на життя, свободу та пошуки щастя. Ці ідеї були закріплені і в Біллі про права, проголошеному у штаті Вірджинія у тому ж році. Положення Декларації про незалежність були прийняті іншими американськими штатами та знайшли закріплення у Біллі про права американської Конституції. Власне французька Декларація прав людини і громадянина, до певної міри, ознаменувала появу міжнародної теорії загальних прав людини. І французька, і американська декларації були задумані, як систематичний перелік прав людини.

Права людини у 18 та 19 століттях були пов’язані з особистими свободами людини. Але навіть у той час деякі люди вважали, що громадяни мали “право” чекати від держави зусиль, спрямованих також на покращення їхніх умов життя. Беручи до уваги принцип

рівності таким, як він був викладений у французькій Декларації 1789 року, близько 1800 року в Європі з'являється кілька проектів конституцій, які містили класичні права, а також включали у себе статті, що зобов'язували державу до виконання певних функцій у сфері зайнятості, благоустрою, громадського здоров'я, освіти тощо. Соціальні права були повністю вперше включені до мексиканської Конституції 1917 року, Конституції Радянської Росії 1918 року та німецької Конституції 1919 року.

Потреба в міжнародних стандартах прав людини вперше далася взнаки наприкінці 19 століття, коли індустріальні країни почали приймати трудове законодавство. Законодавство, яке підняло вартість праці, мало наслідком погіршення конкуруючої спроможності цих країн стосовно тих, які не мали трудового законодавства. Економічна необхідність примусила їх радитися між собою, що спричинило появу перших конвенцій, у яких держави давали зобов'язання іншим державам стосовно прав своїх власних громадян. Бернська Конвенція 1906 року проти праці жінок у нічну зміну може розглядатися, як перша багатостороння конвенція, яка має на меті захист соціальних прав. В 1919 році було засновано Міжнародну Організацію Праці (МОП), яка прийняла багато конвенцій, які регулюють права людини в галузі праці. Отже, у той час як класичні права людини були визнані набагато раніше за соціальні права, саме останні першими знайшли своє закріплення в міжнародних правових нормах.

Жахливі злочини другої світової війни поклали край традиційній точці зору, що держави самі вирішують, яким чином їм ставитися до своїх громадян. Підписання Статуту Організації Об'єднаних Націй 26 червня 1945 року спричинилося до того, що права людини були віднесені до сфери міжнародного права. Всі члени ООН домовилися вживати заходів щодо захисту прав людини. На початку 1946 року була утворена Комісія ООН з прав людини. А 10 грудня 1948 року у Парижі Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято Загальну, або Всесвітню декларацію прав людини. Пізніше цей день було проголошено Днем прав людини.

Протягом 50-60-х років усе більше і більше країн ставало членами ООН. При вступі вони мусили формально визнати Статут ООН, поставивши підписи під принципами й ідеями, викладеними в Загальній декларації прав людини. Це зобов'язання було остаточно визначене у Тегеранській прокламації (1968), прийнятій Першою світовою конференцією з прав людини.

Після 50-х років багато міжнародно-правових документів підтримало і поширило принципи та ідеї, викладені в Загальній декларації прав людини. Зокрема, сформовано Міжнародну хартію прав людини, або Міжнародний білль про права людини, до якого входять:

- Загальна декларація прав людини (1948);
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права;
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права;
- Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1976);
- 2-й Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права про відміну смертної кари (1991).

3. Права людини та їхня відмінність від інших прав.

Права людини принципово відрізняються від інших прав за двома аспектами. *По-перше*, вони характеризуються тим, що:

- належать кожній людині тільки через її людську природу (немає необхідності їх купувати чи отримувати від когось);
- у визначених законом межах вони є невід'ємними;
- всі можуть їх застосовувати і користуватися ними рівною мірою.

По-друге, основні обов'язки, що випливають з прав людини, покладені на держави та їхні уряди, а не на інших людей.

Основним у характеристиці прав людини є те, що вони повинні бути під захистом закону. Більше того, будь-які суперечки стосовно цих прав мають розглядатися компетентним, безстороннім і незалежним судом, який застосовуватиме процедури, що забезпечать повну рівноправність та справедливість щодо всіх сторін, і вирішуватиме суперечку згідно з існуючими законами, що відомі громадськості та відкрито проголошені.

4. Класифікація прав людини.

Термін “права людини” використовується для визначення широкого спектру прав — від права на життя до права на культурну самобутність. Вони включають усі елементарні передумови існування, відповідного людській гідності. Ці права

можуть упорядковуватися і називатися по різному. На міжнародному рівні, як правило, існує відмінність між громадянськими та політичними правами, з одного боку, та економічними, соціальними та культурними правами, з іншого. Ідея сформувати основні права виникла з потреби захистити людину від тиранічного використання державної влади. Тому спочатку увага була зосереджена на тих правах, які зобов'язують державну владу утримуватися від певних дій. Права людини цієї категорії, звичайно, називають фундаментальними свободами. Саме ці ідеї слугують орієнтирами для законодавчого забезпечення умов життя, гідних людини.

Специфічна природа прав людини, як суттєвої передумови розвитку людства, впливає як на відносини між людиною та державою, так і на стосунки між самими людьми. Перший тип впливу відомий, як “вертикальний ефект” прав людини.

Проте, хоча первинною метою прав людини є встановлення правил відносин між людиною і державою, деякі з цих прав також є важливими у стосунках між людьми. Цей, так званий “горизонтальний ефект”, крім всього іншого, означає, що держава в особі своїх органів не тільки зобов'язана утримуватися від порушення прав людини, але й мусить захищати людину від зазіхань інших людей.

Є кілька класифікацій прав людини. Одна з класифікацій поділяє права на “класичні” та “соціальні”.

Перші включають громадянські та політичні права й спрямовані, головним чином, на обмеження влади держави над людиною. Другі включають економічні, соціальні та культурні права. Вони, як правило, вимагають від держави активних дій для створення умов, необхідних для задоволення тих чи інших прав, зокрема у таких галузях, як зайнятість, освіта та охорона здоров'я. Іншими словами, класичні права пов'язані з обов'язком держави (державної влади) утримуватися від певних дій, а соціальні права зобов'язують її надавати певні гарантії. Тобто, перші — класичні права — це обов'язок досягнення даного результату, а соціальні права — обов'язок надати для цього засоби. При розгляді класичних і соціальних прав людини завжди виступає питання

пріоритету, важливості. Чи є соціальні права передумовою для повноцінного користування класичними правами, чи, навпаки, класичні права є фундаментом, на якому побудоване все інше?

Усунення ідеологічного базису розбіжностей між Сходом і Заходом показує, що бачення прав людини, якого дотримувалися також комуністичні режими, при якому соціальні права ставилися над класичними, виявилось хибним. Процес суспільного розвитку показав також, що формально вільна людина, яка не має ні роботи, ні даху над головою і голодує, не може вести існування, вартє людської гідності. Тому все більш загальноприйнятною стає точка зору, викладена і в міжнародно-правових актах, про те, що класичні та соціальні права є взаємозалежними та нероздільними.

У той же час, необхідно підкреслити, що між класичними та соціальними правами неможливо провести чітку межу. Різні обов'язки, які вони накладають на уряд (так буде більш правильно говорити, оскільки держава включає в себе і всіх громадян, а її обов'язки супроти громадянина виконує саме уряд), не завжди є паралельними. Іншими словами, існують класичні права, що справді зобов'язують уряд утримуватися від певних дій, але також є й класичні права, які зобов'язують його давати гарантії. Деякі громадянські і політичні права вимагають від уряду значних фінансових затрат. Право на справедливий суд, наприклад, вимагає освічених суддів, прокурорів, адвокатів, працівників інших правоохоронних органів. Іншим прикладом є забезпечення виборчого права, що теж вимагає значних коштів.

У той же час, існують соціальні права, які забороняють уряду робити деякі речі. Одним з таких прав є право утворювати профспілки та вступати до них. Уряд, власне, не повинен втручатися в цей процес. Це право знайшло детальне регламентування в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права людини. Проте, насправді, право утворювати профспілки та вступати до них є просто продовженням свободи зборів та асоціацій — одного з прав, яке традиційно вважається класичним.

Європейська Співдружність та держави, які є її членами, не раз засвідчували, що вони поділяють ту точку зору, що обидві категорії

є однаково важливими: гідне людське існування є можливим тільки за умови існування як класичних, так і соціальних прав.

Не всі права людини можна легко віднести до класичних чи соціальних. Права щодо заборони дискримінації та права жінки взагалі важко класифікувати. Крім того, за останні роки було запропоновано ряд так званих прав “третього покоління”, чи прав “солідарності”. Це такі права, як право на розвиток, право на екологічну безпеку тощо.

Отже, до класичних прав належать громадянські і політичні права. До громадянських прав належать права, викладені у перших вісімнадцяти статтях Всесвітньої декларації прав людини 1948. З цієї групи виділяються “права на фізичну цілісність” — право на життя, свободу та безпеку людини, — що мають на меті захист від фізичного насильства над людиною, тортур та жорстокого ставлення уряду, безпідставного арешту, позбавлення свободи чи вигнання, рабства, втручання в особисте життя, обмеження свободи пересування, та захист права на власність, свободи думки, совісті та релігії. Відмінність між “основними правами” та “правами на фізичну цілісність” полягає у тому, що перші включають економічні та соціальні права і не включають таких прав, як захист особистого життя та власності.

Хоча і не повністю, праву на цілісність, або на однакове ставлення та захист за законом підходить підвизначення громадянського права. У той же час, це право відіграє суттєву роль у реалізації економічних, соціальних та культурних прав (перші 18 статей ВДПЛ). Інша група громадянських прав об'єднується збірним терміном “право на належний процес”. Це право на публічне слухання незалежним та безстороннім судом, “презупція невинності”, принцип “*ne bis in idem*” (ніхто не повинен бути вдруге засуджений чи покараний за злочин, за який він уже був остаточно засуджений), право на юридичну допомогу (ст. 9, 10, 14, 15 Пакту про громадянські та політичні права).

До громадянських прав також слід відносити право на самовизначення, рівність, право жінок, захист дітей, захист меншостей та відсутність дискримінації.

Політичні права включають свободу слова, свободу зборів й асоціацій, право брати участь в управлінні своєю країною, право обирати і бути обраним на чесних періодичних виборах, що проводяться шляхом таємного голосування (ст. 18, 19, 21, 22 ПпГтаПП).

Соціально-економічні права містяться у ст. 22-26 ВДПЛ і є правами, що забезпечують умови, необхідні для процвітання та благополуччя. Вони включають право виконувати роботу, яку людина вільно вибирає чи приймає, право на справедливую платню і розумне обмеження робочого часу, право на об'єднання у профспілки, на медичне обслуговування, право на адекватний стандарт життя (включаючи соціальне забезпечення) та освіту.

Культурні права — це, перш за все, право вільно брати участь у культурному житті суспільства, науковому прогресі, користування його благами, право на захист моральних і матеріальних інтересів автора будь-якої наукової, літературної чи художньої продукції (ст. 27 ВДПЛ).

Розглядаючи права людини, необхідно виділити фундаментальні та основні права. Фундаментальними вважаються право на життя та право на недоторканість особи. У рамках ООН створена широка система стандартів, які, особливо починаючи з 60-х років, було викладено у численних конвенціях, деклараціях, резолюціях, що переносять вже визнані права і політичні аспекти, які впливають на людський розвиток, у сферу прав людини. Таке широке застосування терміну “права людини” може відвернути увагу від його практичного значення, поняття “порушення прав людини” втратить свою вагу. Тому виникла потреба з широкої категорії прав людини виділити окрему групу. Усе більше використання знаходять терміни “елементарні” та “фундаментальні” права людини.

Що ж до основних прав, то до них належать ті, що мають абсолютний пріоритет у внутрішній та зовнішній політиці. Вони включають усі права, що стосуються первинних матеріальних та нематеріальних потреб людини. Якщо ці права не забезпечені, жодна людина не може гідно існувати. Основні права включають право на життя, право на певний рівень безпеки, право на

недоторканість особи, свободу від рабства, тортур, незаконного позбавлення волі, дискримінації та інших актів, які зневажають людську гідність. Вони також включають свободу думки, совісті та релігії, а також право на забезпечення фізичних потреб (харчування, одяг, житло, медичне обслуговування) та інші суттєві права, необхідні для фізичного та морального здоров'я людини.

За цією системою класифікації існує ще одна група прав — “права участі”, — які є суттєвою передумовою для захисту основних прав людини. Вони включають у себе громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Колективні та індивідуальні права. Хоча метою прав людини є захист та розвиток людини (індивідуальні права), деякі з цих прав можуть примусово здійснюватися на вимогу окремих людей, але користуються ними групи людей. Це стосується свободи зборів та організацій, свободи релігії і, особливо, свободи формування профспілок та вступу до них. Колективний елемент є ще більш очевидним, коли права людини пов'язані з правом членів етнічної та культурної меншості на збереження своєї мови та культури.

Найяскравіший приклад колективного права людини — це право на самовизначення, яке, як вважається, мають народи, а не окремі люди. Однак, причина того, що право на самовизначення визнано правом людини, полягає у тому, що його розглядають, як необхідну передумову розвитку окремої людини. Положення, що стосуються соціальних прав, частіше за все націлені на створення колективних послуг, які потребують подальшого розроблення на державному рівні і рідко дають безпосереднє право одній людині заявляти претензії уряду. У той же час, безперечним є те, що колективні права не повинні порушувати фундаментальні індивідуальні права, такі як право на життя, свободу від тортур тощо.

Права першого, другого та третього покоління. Існує також класифікація, що поділяє права людини на права першого, другого та третього покоління. До прав першого покоління належать громадянські та політичні права. Правами другого покоління є соціально-економічні та культурні права. Правами третього покоління є так звані права “солідарності”, які включають право на мир, на чисте навколишнє середовище, на рівне користування спільною спадщиною людства і т.д. Усі ці права є колективними.

Концепція прав третього покоління викликає певні заперечення. Протягом післявоєнного часу утворено солідний комплекс міжнародно-правових актів з питань прав людини, які передбачають різні механізми забезпечення і захисту прав людини. Певні досягнення в галузі забезпечення прав людини неминуче призводять до розширення і подальшого вдосконалення системи прав людини. Це, у свою чергу, породило тенденцію вводити до неї цілком нові права, значна частина належить саме до категорії прав людини “третього покоління”, до прав “солідарності”.

Права людини не мають обмежувального характеру, вони також не є незмінними; вони, за своєю природою, динамічні, хоча, разом з тим, вони у будь-якому випадку мусять мати фундаментальну природу та бути націленими на захист гідності людини. Крім того, будь-яке право людини має бути чітко визначене і розмежоване. Тобто, воно має бути таким, щоб конкретна людина чи група людей мали змогу на практиці звернутися до цього права, щоб були установи, до яких можна було б звернутися зі скаргою на порушення цього права, тобто необхідним є передбачення механізму узгодження цього права з існуючими правами людини та впровадження і захисту.

5. Міжнародно-правові стандарти та джерела прав людини.

Права людини стають окремою системою у міжнародному праві тільки в 20 столітті. У традиційному міжнародному праві відносини між людиною і державою, звичайно, визначалися, як національні інтереси держави. Тільки в 20 столітті з'являється право прав людини. Хоча ще в 1906 р. у Берні підписано Конвенцію щодо захисту жінок від роботи у нічну зміну, першим справді міжнародним договором з прав людини вважається Конвенція проти рабства, яка була прийнята у 1926 р. і набула чинності наступного року.

Саме після другої світової війни, з утворенням таких міжнародних установ, як ООН, Рада Європи, Організація Американських країн, виникли нові можливості для прийняття норм прав людини та їхнього забезпечення.

- ◆ Джерелами міжнародно-правових норм з прав людини є:
 - міжнародні конвенції як загального, так і спеціального характеру. За післявоєнний період було укладено і набрало

чинності більше 40 великих міжнародних конвенцій щодо захисту прав людини;

- міжнародне звичаєве право та загальні принципи права;
- рішення міжнародних органів, якщо договір, яким засновано даний орган, надає йому повноваження приймати обов'язкові для виконання рішення;
- судові рішення та наукові розробки найбільш висококваліфікованих спеціалістів з міжнародного права.

Серед міжнародних документів найбільш важливими є:

- Загальна декларація прав людини, яка була прийнята ГА ООН 10 грудня 1948 року. Вона є базисом для численних конвенцій та національних конституцій. Створена вона була Комісією з прав людини ООН.
- Двома іншими найважливішими актами є Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Пакт про економічні, соціальні і культурні права. Вони мають однакову преамбулу і першу статтю, в якій викладено право на самовизначення.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАКРІПЛЕННЯ І ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

1. Міжнародно-правові документи з прав людини.
 - 1.1. Всесвітні.
 - 1.2. Регіональні.
2. Міжнародно-правові організації з прав людини.
 - 2.1. Всесвітні.
 - 2.2. Регіональні.
3. Міжнародно-правові стандарти прав людини та законодавство України.

1. Міжнародно-правові документи з прав людини.

1.1. Всесвітні.

Серед найважливіших міжнародно-правових документів з прав людини слід, у першу чергу, назвати Міжнародний білль про права людини (Міжнародну хартію прав людини), який складається з наступних документів:

- Загальна декларація прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Вона є базисом для численних конвенцій та національних конституцій. Загальна декларація була прийнята, як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави.

Декларація, як така, не є юридично обов'язковим документом, проте вона “відображає загальну домовленість народів світу і є зобов'язанням для членів міжнародного співтовариства”. Юридичних санкцій, які б змушували державу дотримуватися таких зобов'язань, не існує. Як і в інших галузях міжнародного права і міжнародної практики, єдиною санкцією, яка є в даному випадку у світового співтовариства, є висловлення недовіри тим державам, які ухиляються від взятих на себе зобов'язань.

Після прийняття Декларації Комісія ООН з прав людини почала опрацьовувати документи, які були б юридично обов'язковими для держав, що їх ратифікували. В 1966 році були прийняті наступні три документи:

- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права.
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права.
- Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

При прийнятті цих документів члени міжнародного співтовариства досягли згоди не тільки стосовно змісту кожного з викладених у Декларації прав, але й стосовно тих умов, за яких держави можуть відмовитися від надання цих прав або обмежувати їх.

Пакти, на відміну від Декларації, є юридично обов'язковими договорами. Погоджуючись стати сторонами-учасниками Пактів, держави беруть на себе зобов'язання дотримуватися процедур, обумовлених у відповідних статтях, включаючи подання доповідей про дотримання ними положень Пактів. Пакти набули чинності в 1976 році, коли були ратифіковані необхідною кількістю держав (35). Пакти є обов'язковими тільки для держав, які є їхніми учасниками. Україна є учасником всіх трьох договорів.

І останній документ, який складає Міжнародну хартію прав людини, — Другий факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права про відміну смертної кари, який було прийнято в 1989 році. На березень 1993 року його учасниками стало 17 держав.

Крім Міжнародної хартії прав людини є ще цілий ряд інших всесвітніх документів, прийнятих ООН або іншими міжнародними організаціями. Їх можна поділити на три групи:

1. Конвенції, що стосуються певних категорій людей, яким потрібен захист. Це такі конвенції, як:

- Конвенція щодо статусу біженців 1951 року та Протокол до Конвенції 1967 року;
- Конвенція про права дитини 1989 року;
- Конвенція про права корінних народів 1989 року та ін.

2. Конвенції, що викладають певні права більш детально:

- Конвенція проти катувань 1984 року;
- Конвенція про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 року;
- Конвенція про право на організацію і ведення колективних договорів 1949 року та ін.

3. Конвенції, прийняті з метою усунення певної форми дискримінації:

- Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року;
- Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 року;

- Конвенція щодо дискримінації в галузі праці і занять 1961 року.

1.2. Регіональні.

Для розвитку прав людини велике значення мають також регіональні документи. Ще в 1950 році була прийнята Європейська конвенція щодо захисту прав людини та фундаментальних свобод. Вона була доповнена Європейським Соціальним Статутом 1961 року та спеціальною конвенцією про запобігання тортурам 1987 року.

Особливо велике значення, тим більше після вступу України до Ради Європи, мають документи Наради з безпеки і співробітництва в Європі:

- Заключний Акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі, Хельсінки, 1975 рік.
- Підсумковий документ Віденської зустрічі держав — учасниць НБСЄ 1989 року.
- Паризька хартія для нової Європи, прийнята на нараді глав держав-учасниць НБСЄ у листопаді 1990 року, в якій підкреслено: “Права людини і основні свободи з народження належать всім людям, вони невід’ємні і гарантуються законом. Їхній захист і сприяння їм — головний обов’язок уряду”.
- Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ 1990 року, в якому, зокрема, підкреслено: “Держави-учасниці висловлюють своє переконання у тому, що захист і заохочення прав людини і основних свобод є однією з фундаментальних цілей правління, і підтверджують, що визнання цих прав і свобод є основою свободи, справедливості і миру”.
- Документ Московської наради Конференції з людського виміру НБСЄ 1991 року.
- Хельсінський документ наради глав держав-учасниць НБСЄ “Виклик часу перемін”, Хельсінки, 1992 рік.
- Будапештський документ НБСЄ “На шляху до справжнього партнерства в нову епоху”, Будапешт, 1994.

2. Міжнародно-правові організації з прав людини.

2.1. Всесвітні.

В 1946 році була створена Комісія ООН з прав людини, в обов'язки якої входила підготовка Міжнародного білля про права людини, який би визначав права і свободи, задекларовані Статутом ООН. Першим таким документом стала Загальна декларація прав людини.

Крім комісії, як передбачено ст. 28 Пакту про громадянські і політичні права, було створено Комітет з прав людини, який має право здійснювати контроль за дотриманням положень Пакту:

1) розглядаючи періодичні доповіді, які подаються країнами-учасницями Пакту;

2) розглядаючи скарги однієї держави на другу про порушення прав людини;

3) з врахуванням положень Факультативного протоколу може приймати і розглядати скарги окремих осіб, які стверджують, що вони стали жертвами порушень даною державою-учасницею певного із закріплених у Пакті прав.

Контроль за дотриманням державами-учасницями положень Пакту про економічні, соціальні і культурні права здійснює Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, створений Економічною і Соціальною Радою ООН в 1985 році. Механізм його діяльності аналогічний до Комітету з прав людини.

Існує ще ряд інших Комітетів ООН, зокрема Комітет з ліквідації расової дискримінації, Комітет з ліквідації дискримінації стосовно жінок та ін.

В ООН є ряд установ, які в межах своєї компетенції володіють певним механізмом захисту тих чи інших прав людини. До них належать:

- Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). В коло повноважень цієї організації входять питання, які стосуються прав, пов'язаних з освітою, наукою, культурою, засобами масової інформації, включаючи свободу переконань і їхнього висловлювання. В рамках організації створений Комітет з конвенцій і рекомендацій ЮНЕСКО.
- Міжнародна Організація Праці існує з 1919 року і має на меті досягнення соціальної справедливості як у соціальній сфері, так і у трудовій діяльності. В рамках організації також створений Комітет із застосування конвенцій і рекомендацій.

2.2.Регіональні.

У світі існують дві регіональні організації, які мають у своєму розпорядженні постійні установи, покликані захищати права людини. Це: 1) Рада Європи; 2) Організація американських держав. В Раді Європи вперше створені ефективні механізми забезпечення і захисту прав людини. Це Європейська комісія з прав людини, Європейський суд з прав людини і Кабінет міністрів.

Організація американських держав у своєму складі має Міжамериканську комісію з прав людини.

3. Міжнародно-правові стандарти прав людини та законодавство України.

10 грудня 1991 року було прийнято закон “Про дію міжнародних договорів на території України”, в якому, зокрема, підкреслено: “Виходячи з пріоритету загальнолюдських цінностей, загальновизнаних принципів міжнародного права, прагнучи забезпечити непорушність прав і свобод людини, включитись у системи правових відносин між державами на основі взаємної поваги до державного суверенітету і демократичних засад міжнародного співробітництва, встановити, що укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід’ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства”.

ПРАВО

ЗАГАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО

1. Визначення поняття права.
Значення загального поняття права.
Різні підходи до визначення поняття права.
2. Право як соціальне явище.
3. Соціальні норми та їхні види.
4. Ознаки права та його відмінність від інших соціальних норм.

1. Визначення поняття права.

Значення загального поняття права.

Різні підходи до визначення поняття права.

Першим і найголовнішим завданням теорії права є визначення самого поняття, дефініції права, тобто визначення, що таке право взагалі. Але це завдання, яке, на перший погляд, може видатися доволі простим, бо кожен думає, що він знає, що таке право, насправді, є однією з найважчих і найскладніших проблем. Ще римські юристи підкреслювали, що кожна дефініція в цивільному праві є небезпечна тому, що коротке визначення містить у собі замало, щоб противник не міг його заперечити. А відомий німецький філософ Іммануїл Кант писав, що “дійти до дефініції дуже приємно, але, разом з тим, і дуже важко. Юристи ось і досі шукають дефініції для свого поняття права.” Проте, він сам згодом в іншій своїй праці дав відому дефініцію права: “Право є сукупність норм, що встановлюють і визначають межі свободи особи”.

Для чого ж все-таки необхідне визначення поняття права? Перш за все, для того, щоб визначити межі самої науки про право, межі правознавства, як комплексу наук про право. Тільки визначення меж науки дає можливість охопити дослідженням увесь комплекс явищ, який складає предмет цієї науки, і, разом з тим, це є запорукою того, що ми в рамках вивчення правознавства не будемо займатися тим, що є предметом вивчення інших наук, чужих змісту і методам правознавства. Але неможливо визначити предмет науки про право, не визначивши, що таке право. Це зовсім не означає, що

можна обмежитися тільки цією дефініцією, але, власне, беручи її за основу можна і слід давати визначення окремим інститутам права.

Кожне наукове поняття складається з типових ознак того явища, що є предметом вивчення. Ці ознаки мають бути, з одного боку, найпростіші, а з другого, — за змогою, непохитні, сталі, безспірні. Але предмет дослідження соціальних наук, до яких належить і правознавство, є дуже складний та різноманітний. Це пояснюється тим, що соціальні явища виникають не лише внаслідок загальних об'єктивних тенденцій, але також зумовлюються, значною мірою, діяльністю людини. А кожна людина є індивідуальною і неповторною і власне ця її індивідуальність виявляється у суспільній діяльності, оскільки, як член суспільства, людина впливає своєю індивідуальною поведінкою, рисами, властивостями на розвиток і функціонування суспільства. “Кожний історичний факт, кожне соціальне явище, які б однорідні та аналогічні з іншими вони не були, завжди відзначаються індивідуальними моментами, що специфічно відрізняють їх від усіх інших явищ, навіть найбільш з ними споріднених”, — підкреслював Г.Єллінек. Це змушує соціальні науки, у тому числі і право, шукати у соціальних явищах, тотожні або однорідні риси та елементи, усуваючи елементи індивідуальні, як менш важливі, і виявляти найхарактерніші, типові ознаки того чи іншого явища. Саме ці ознаки знаходять закріплення в дефініціях понять.

Розглядаючи право або, навіть, проаналізувавши, коли і в яких випадках ми вживаємо це слово, стає очевидною багатогранність та складність цього явища. Його творять різні причини, на нього перехресно впливають численні елементи та умови суспільного життя; у свою чергу, важко знайти аспект суспільного життя, на який би право не мало визначального або, принаймні, суттєвого впливу. Виходячи з позицій формальної логіки, визначення взагалі всякого поняття полягає у тому, щоб виявити родову ознаку явища та видів його різновиди. Родовою ознакою права у такому випадку будуть правові явища, оскільки вони виявляються у соціальних відносинах, тож можна визначити право, як соціальне явище. Це такі явища, які виникають й існують виключно серед людей і пов'язані з їхнім спілкуванням та боротьбою. У той же час, право тісно пов'язане з існуванням і функціонуванням правових установ й інститутів у державі, тому, з певного погляду, *право — це сукупність норм, встановлених і забезпечуваних державою.*

Можливі й інші підходи при визначенні вихідної позиції при розумінні права.

Визначний український вчений-правознавець Богдан Кістяківський зводить всі можливі визначення до чотирьох основних понять, підходів до розуміння права:

1) **державно-організаційне, або державно-наказове поняття** права. Це поняття права можна спрощено виразити так: право є те, що держава наказує вважати правом. Або, більш повно, право є сукупність норм, виконання яких вимагається, охороняється та гарантується державою.

Саме з цих позицій визначається право рядом сучасних вчених. Так, П.М.Рабінович дає таке визначення: “Право — це система загальнообов’язкових правил фізичної поведінки — соціальних норм, встановлених або санкціонованих державою, які виражають волю домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі, а також до загальносоціальних потреб і забезпечуються державою”.

Санкціонування, в даному випадку, — це надання звичаєвому правилу або моральній нормі рішенням держави загальнообов’язковості, забезпеченої примусовою силою держави.

Французький теоретик права П’єр Сандевуар дає таке визначення права: “Право — це сукупність норм і приписів, які видаються державними органами і санкціонуються ними за допомогою засобів матеріального примусу, яка регулює відносини між людьми та групами людей в даному політичному суспільстві і яка має на меті створення єдиного, загального соціального порядку в рамках цього суспільства”.

Таке поняття, хоч ним і послуговуються досить широко, не є повним, оскільки не охоплює звичаєвого права, церковного права та, значною мірою, міжнародного права. Хоча в аспекті законодавства такий підхід є виправданим, і, коли розглядаються законодавча діяльність держави, юридичні норми, правопорушення, юридична відповідальність і т.д., то саме таке розуміння права є для нас визначальним.

2) **соціологічне поняття права**, під яким розуміється саме те право, що здійснюється в житті: як писане, так і не писане. Тут можна дати таке визначення: право — це сукупність правових відносин, що здійснюються в житті і в процесі яких постають й утверджуються правові норми. Тобто, правові норми є тільки

формою виразу правових відносин між членами суспільства; саме ж право — це правові відносини, а ці відносини є соціальними, оскільки відбуваються у суспільстві. Власне це поняття права охоплює як писане, так і неписане право, як національне право, так і міжнародне, взагалі право в усіх його формах, які існують у суспільстві. Недоліком цього підходу є те, що він охоплює тільки діюче на даний момент право, тобто те, яке фактично існує, залишаючи поза увагою перспективу розвитку як законодавства, так і права в цілому.

3) **психологічне поняття права.** Суть цього підходу полягає у тому, що реально існуюче право виявляється не у статтях законів або інших нормативних актів чи рішеннях компетентних державних органів, а у свідомості цілого суспільства і його окремих членів. Ряд вчених вважали, що право є явищем психологічним, як певна сукупність уявлень, почуттів, емоцій. Власне у зв'язку з правом у свідомості зароджується поняття обов'язку. Проте, це поняття права, яке фактично залишає поза увагою значну частину об'єктивного юридичного права, такого як, наприклад, законодавство про організацію вищих органів державної влади і управління, інших суспільних відносин, з якими людина безпосередньо не стикається. З другого боку, тут відсутня чітка межа між правом і етикою. Проте, з іншого боку, значення цього напрямку полягає у тому, що він підкреслює важливий, а подекуди визначальний, вплив психіки як окремого індивіда, так і спільностей у процесі правотворення та реалізації і здійснення права.

4) **нормативне поняття права,** суть якого полягає у тому, що право — це сукупність норм, які містять у собі ідею належного функціонування суспільства, тобто визначають, що і як повинно бути. Тобто, правові норми повинні визначати (нормувати) зовнішні стосунки людей між собою. Норма права, з цього погляду, є правилом належної поведінки людей у соціальному середовищі. Тобто, право встановлює форму шлюбу, визначає взаємовідносини між членами сім'ї, забезпечує право власності, визначає обов'язки індивіда перед державою, його право на допомогу з боку держави і т.д. Це поняття права підкреслює у праві зобов'язуючий елемент, тобто елемент нормативний, який залишався поза увагою у попередніх поняттях.

Прикладом такого визначення права є визначення Євг. Грубецького, який, слідом за Кантом, підкреслював, що “право

— це сукупність норм, що, з одного боку, надають, а з другого боку, обмежують зовнішню свободу людей у їхніх взаємних стосунках”. Тобто, тут право поставлене на сторожі особистої свободи, або, іншими словами, прав людини, у чому вчений вбачав родову ознаку права, бо “там, де зовсім нема свободи, там взагалі не може бути і жодного права”, як нема права і там, де свобода індивіда не обмежена жодними правилами, де панує анархія і свавілля. З цим не можна не погодитися. Але тут в основу права покладено тільки одну з функцій права — охорону свободи. Проте, ця функція не є характерною для всього права. Скажімо, закон про державний бюджет не має нічого спільного зі свободою, а дає тільки суто фінансово-організаційні вказівки.

Наведені підходи і дефініції права ще раз наочно дають можливість пересвідчитися у складності та багатоаспектності цього соціального явища. На сьогоднішній день, коли для науки, у тому числі і юридичної, характерні методологічний і світоглядний плюралізми, необхідно усвідомлювати, що можливе існування кількох визначень права, які не заперечують, а взаємодоповнюють одне одного. Це, жодною мірою, не означає, що ці визначення характеризують різні явища. Право — єдине. Тут можна провести паралель з точними науками. Скажімо, поняття води інакше у фізиці, інакше у хімії, інакше в іншій науці. Проте, це не заперечує єдності самої води, просто різні науки вивчають її в різних аспектах. Те ж саме стосується і поняття права. Користуватися різними науковими поняттями необхідно з метою систематизації нескінченно великої кількості правових явищ.

2. Право як соціальне явище.

Соціальна природа права полягає як у тому, що воно існує у суспільстві, так і у тому, що право діє у суспільстві. Право, яке не реалізується, не діє, не є правом.

Формально право існує у вигляді сукупності норм — правил, що мають обов'язкову силу, встановлені законодавчим органом або іншим способом. Те, що сукупність таких норм існує, є об'єктивним фактом. А отже, потрібно досліджувати зміст існуючих правових норм. При цьому, можна навіть не звертати увагу на те, як ці норми діють у кожному конкретному випадку стосовно до конкретного носія того чи іншого права. Тобто, в даному випадку йдеться про абстрактне право, тобто об'єктивне право, як сукупність правових норм. Творцем об'єктивного права є, здебільшого, держава. Проте, у той же час, необхідно мати на увазі,

що чинне право не тотожне з законодавством. Реальні суспільні відносини є набагато складніші і різноманітніші, ніж передбачені законодавством. Закон лише закріплює те, що вже існує у суспільстві, або те, у чому виникла потреба, яка вимагає свого оформлення в законі. В житті все постійно змінюється, одні правові відносини появляються, інші змінюються та зникають. З іншого боку факт нетотожності діючого права із законодавством збільшується в силу наявності частини формально існуючого законодавства, яке не застосовується в житті чи то тому, що певна правова норма вже пережила себе і стала непотрібною, або через зміну суспільної ситуації, і чинність деяких нормативних актів або їхньої частини призупиняється. У принципі, неможливо досягнути такого стану, за якого реальне право і чинне законодавство будуть на 100 відсотків збігатися.

3. Соціальні норми та їхні види.

У суспільстві повинні існувати норми, які регулюють функціонування даного суспільства, тобто соціальні норми. Право не є єдиним регулятором суспільних відносин, тобто стосунків, які виникають між людьми; ці стосунки регулюються також й іншими соціальними нормами.

Соціальні норми — це норми, які визначають поведінку людини у суспільстві і, відповідно, її ставлення до інших людей.

◆ Основні види соціальних норм:

- **моральні норми** — це вид соціальних норм, які визначають ставлення людини до людини, як індивіда, і визначають у цих стосунках поняття добра і зла, обов'язку, справедливості і забезпечуються моральними факторами, такими як громадська думка, моральний осуд тощо;
- **звичаї** — це норми, які склалися історично, закріпилися у суспільній практиці у результаті багаторазового застосування в регулюванні певного роду суспільних відносин;
- **релігійні норми** — це норми, встановлені для регулювання суспільної і особистої поведінки прихильників певного віровчення, як правило, закріплюються у відповідних канонічних текстах;
- **корпоративні норми** — норми різного виду об'єднань та спілок — громадських організацій, професійних спілок, політичних партій;

Можливі й інші види соціальних норм.

4. Ознаки права та його відмінність від інших соціальних норм.

- нормативний характер;
- загальнообов'язковий характер;
- владнодержавний характер;
- формальна визначеність;
- гарантоване та забезпечене державою;
- системність;
- формулювання правил поведінки у вигляді прав і обов'язків.

ПОНЯТТЯ ПРАВА ТА ЙОГО ВИДИ.

1. Об'єктивне та суб'єктивне право.
2. Публічне та приватне право.
3. Природне та позитивне право.

1. Об'єктивне та суб'єктивне право.

Розглядаючи поняття права, ми говорили про різні можливі підходи до його визначення. Незважаючи на всі ці можливі підходи, є один, який, умовно кажучи, вертикально поділяє все право на дві частини. Коли йдеться про право, як абстрактну систему правових норм, — це одна з цих частин. Тобто, це те право, яке зафіксоване у законодавстві, в різних нормативних актах. Але, у той же час, можна говорити, і у повсякденному житті, власне, частіше доводиться стикатися з ним, про право конкретного індивіда, яке полягає в його можливості вчиняти певні дії, вимагати від інших осіб вчинення певних дій, охороняти свої права. Очевидно, що при цьому кожна особа повинна претендувати на можливість задоволення своїх інтересів у межах, визначених законодавством. Це право, оскільки воно є правом конкретного індивіда, відокремлюють від об'єктивного права в окремий вид — суб'єктивне право. Між об'єктивним і суб'єктивним правом нема відмінностей у просторі і предметі регулювання. Об'єктивне право складається з норм цивільного, кримінального, адміністративного та іншого права. Тією ж мірою, кожен окремий суб'єкт може використовувати свої права у кримінальному аспекті, зокрема вимагати від держави охорони від протиправних небезпечних посягань інших осіб, так само, як і в разі скоєння злочину вимагати призначення покарання в межах, встановлених чинним законодавством; у цивільному — охороняти та звертатися за примусовим забезпеченням певних прав у договірних відносинах, вимагати дотримання авторського права і т.д. Тобто, можна абстрактно розглядати всю систему права, окремі галузі чи норми права, можна говорити про адміністративне право взагалі, як сукупність норм чинного законодавства, які регулюють відносини у сфері управління, чи про окремий закон, констатуючи, що такий закон є і має певний конкретний зміст, наприклад Закон “Про пенсійне забезпечення”; з другого боку, можна говорити про конкретні права конкретного суб'єкта на охорону чи на задоволення

його певних правових інтересів. Наприклад, право на пенсію конкретного гр.Н., якому, власне, буде призначена пенсія на підставі Закону “Про пенсійне забезпечення”. Розглядаючи ці два аспекти єдиного правового явища, власне і можна побачити поділ права на об’єктивне і суб’єктивне. Отже, суб’єктивне юридичне право особи — це закріплені у правових нормах певні можливості щодо використання та захисту прав особи.

Володіючи суб’єктивним юридичним правом, особа набуває таких можливостей:

- самій чинити певні активні дії, тобто право на свої дії;
- вимагати від інших суб’єктів вчинення певних дій, тобто право на чужі дії;
- звертатися до держави за захистом, примусовим забезпеченням свого права, тобто право на дії держави.

2. Публічне та приватне право.

Юридична наука давно вже поділила всю сферу правових відносин і правових норм на дві великі основні галузі: право публічне і право приватне. Що ж є критерієм поділу на ці дві частини? Якщо говорити загально, до публічного права належать всі норми і правові явища, які регулюють організацію та порядок функціонування держави та порядок взаємовідносин особи і держави, а до сфери приватного права — ті, які регулюють стосунки, що складаються між громадянами. Очевидно, цей поділ є, до певної міри, умовний, і при різних обставинах лінія цього поділу може змінюватися. Для сучасної держави характерним є віднесення до публічного права таких галузей, як процесуальне (цивільне і кримінальне), фінансове, кримінальне та ін. право. Є різні критерії поділу норм права між публічним і приватним правом. Так, якщо певне право належить індивідові, як приватній особі, то це сфера приватного права, якщо ці права належать йому, як громадянинові, — публічного права. Критерієм поділу може бути також мета, на досягнення якої скероване право. Якщо право скероване на інтереси окремої особи — приватне право, якщо на меті є задоволення інтересів держави або суспільства в цілому — це сфера публічного права. Отже, норми приватного права стосуються окремих громадян та їхніх інтересів, норми публічного права, насамперед, визначають функціонування самої державної організації і мають на меті задоволення інтересів суспільства.

3. Природне та позитивне право.

Ідея правди, справедливості притаманна духовним уявленням людства на протязі всього його існування. Для багатьох народів ще на рівні міфологічних уявлень про право воно сприймалося, як втілення божественної або природної ідеї справедливості. Є різні підходи до визначення природничого права, його походження. Так, представники метафізичної, або містичної течії у філософії права твердять, що всяка етика, як уявлення про добро і зло, про справедливе і несправдливе, має свою основу у вірі у світовий моральний порядок або у вірі у Найвищу Силу, у Творця. Тому ідея правди, справедливості є величиною постійною, незмінною, а отже, існують закони вічного добра, правди, справедливості. Іdealістичний напрямок у філософії права, визнаючи об'єктивність буття ідей, підкреслює, що, незважаючи на постійні зміни, що відбуваються у світі матеріальних явищ, існують вічні непохитні закони природи, до яких належить й ідея справедливості. І, власне, прогрес людського суспільства обумовлений пізнанням і втіленням цих ідей справедливості. З цього, власне, постає вимога обов'язковості визнавати кожна людину самоціллю, а всіх людей рівноцінними один одному. І власне ідея природничого права є втіленням об'єктивної ідеї справедливості. Тобто, природниче право не є сукупністю норм формального права, а сукупністю моральних і, водночас, правових вимог. Основані на ідеї справедливості вимоги природного права не можуть не узгоджуватися з вимогами моралі, а це дає підставу визначати природниче право, як право моральне, і, у той же час, як право ідеальне, що стоїть над державою й поза нею, тоді як право позитивне твориться державою і не існує поза нею. Визнання існування природного права має не тільки теоретичне, але й практичне значення, бо коли є можливим наближення права до ідеї справедливості, то це може статися лише остільки, оскільки над позитивним правом стоїть вище право – моральне, або природне право, яке й служить для позитивного права одночасно основою, критерієм й ідеалом.

Під позитивним правом розуміємо всю сукупність чинних правових норм певної держави, а також сукупність норм, які регулюють міждержавні відносини. Сам термін позитивне право означає, по-перше, що це норми (правила), встановлені або

санкціоновані певним зовнішнім авторитетом і які виконуються під впливом певного зовнішнього впливу, а не з власної волі чи з моральної свідомості конкретної особи. По-друге, позитивізм права полягає у тому, що його норми реально діють і впливають на поведінку людей, тобто вони здійснюють певний позитивний вплив.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ

1. Поняття правосвідомості.
2. Система правосвідомості: правова ідеологія, правова психологія, правова поведінка.
3. Функції правосвідомості.
4. Структура правосвідомості.
5. Взаємодія правосвідомості і права.
6. Правова культура особи та правове виховання.

1. Поняття правосвідомості.

Правосвідомість — це сукупність поглядів, ідей, які виражають ставлення людей, соціальних груп, націй до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним і неправомірним.

Правосвідомість — це специфічна форма суспільної свідомості. На відміну від інших форм суспільної свідомості, правосвідомість має свій особливий предмет відображення і об'єкт впливу — право як систему юридичних норм, правовідносини, законодавство, правову поведінку, правову систему в цілому. Правосвідомість не тільки відбиває у правових категоріях, концепціях, теоріях, почуттях, поглядах людей правову дійсність, але й спрямовує суб'єктів права на певні зміни у правовому середовищі, прогнозує і моделює їх.

2. Система правосвідомості: правова ідеологія, правова психологія, правова поведінка.

Правосвідомість суспільства складається з трьох груп елементів: ідеологічних, психологічних і установочно-поведінкових.

Концентрованим виразом правосвідомості, як форми суспільної свідомості, є **правова ідеологія** — система правових поглядів, що базується на певних ідеологічних і наукових позиціях. Правова

ідеологія формується в результаті наукового, теоретичного відображення правової дійсності, на основі узагальнення і розвитку найбільш відомих і значущих державно-правових теорій минулого і сучасності, вивчення основних закономірностей становлення, розвитку і функціонування держави і права.

На відміну від раціонального формування правової ідеології, **правова психологія** утворюється стихійно на основі емпіричного (практичного), безпосереднього відображення суб'єктами правових відносин правової поведінки у вигляді громадянської думки, переживань, почуттів, емоцій, оцінок тощо. Виникнення та існування правової психології пов'язане з властивістю людей безпосередньо, чуттєво сприймати правову реальність, емоційно реагувати на зовнішні стосовно них правові явища. Тому правова психологія виявляється у почуттях, емоціях, настроях членів суспільства щодо права, відображає його не узагальнено, а конкретизованим чином. У структурі правової психології можна виділити: 1) статичні (сталі) та 2) динамічні (змінні) компоненти. До перших належать правові звичаї та традиції, до других — настрої, почуття, переживання. Правову психологію можна умовно поділити на три частини: 1) пізнавальна — це правові емпіричні знання, уявлення, погляди; 2) емоційна, яку складають правові емоції, почуття, настрої; та 3) регулятивна — правові звичаї, звички, традиції.

Поведінкову частину правосвідомості складають мотиви правової поведінки та правові установки. Це ті елементи, які безпосередньо зумовлюють і визначають правову поведінку суб'єктів права, її напрямок та характер. Вони утворюють вольову сторону правосвідомості, синтезують у собі раціональні й емоційні компоненти. Правова поведінка безпосередньо виступає об'єктом правового регулювання, оскільки вплив на поведінку є впливом на свідомість шляхом формування відповідних мотивів і правових установок.

Психологічну сторону правосвідомості складають звички, почуття, емоції людей стосовно правових явищ. Правосвідомість включає знання діючого права, його основних принципів і вимог, але не зводиться тільки до чинного права; для правосвідомості надзвичайно важливий оціночний момент і настанова поведінки.

Правосвідомість підпорядковується загальним закономірностям розвитку суспільної свідомості. Вона виступає, як специфічне

відображення правової, соціальної, політичної реальності суспільства, реальних відносин, що існують у даному суспільстві.

Істотний вплив на правосвідомість виявляють інші форми суспільної свідомості, перш за все політична свідомість і мораль, а також суспільна психологія, історичні традиції, спосіб та уклад життя, який склався, та ін.

3. Функції правосвідомості.

Функції правосвідомості — це основні напрямки її впливу на правові явища, правову систему в цілому.

◆ До основних функцій правосвідомості належать:

1) **когнітивна** — пізнання правової дійсності, в результаті чого формуються правові теорії, концепції, ідеї, носії правосвідомості набувають правові знання;

2) **правотворча** — правосвідомість знаходить своє об'єктивування, вираження, закріплення у праві. Правові нормативні акти виступають, як форми зовнішнього виразу правосвідомості суспільства в цілому і законотворчих органів держави зокрема. Правові принципи, що є результатом правосвідомості, визначають основні якості норм права, форм і засобів правового регулювання;

3) **регулююча** — право впливає на суспільні відносини через правосвідомість суб'єктів права, їхні правові знання, оцінки, почуття, мотиви й установки;

4) **оціночна** — правосвідомість оцінює явища реальної дійсності, дії суб'єктів суспільного життя з позиції їхньої відповідності вимогам закону, і навпаки.

4. Структура правосвідомості.

У структурі правової свідомості виділяють три блоки: правові знання, правові оцінки і правові установки. Суб'єкт правосвідомості набуває правові знання у процесі осмислення різних правових явищ, включаючи відомості про конкретні норми права, призначення правового регулювання, роль тих чи інших правозастосувальних і правоохоронних органів держави тощо. Разом з тим, наявність певного обсягу правових знань ще не визначає рівня правосвідомості, який визначається також

розумінням сутності права, правових норм, інших правових явищ, їхніх вимог, цілей та призначення.

Необхідність і обсяг правових знань зумовлені включеністю суб'єкта у систему правових відносин. Набуття, засвоєння правових знань здійснюється за допомогою соціального і правового досвіду особи. Крізь призму власного правового досвіду суб'єкт сприймає нові правові явища, що обумовлює наявність певного оціночного ставлення, яке відображується у значимості, цінності як одержаних знань, так і правової дійсності, з точки зору особи. Роль правових оціночних уявлень полягає у тому, що особа не просто здійснює дії, передбачені певними юридичними нормами, а осмислює свою поведінку з точки зору її законності, відповідності вимогам закону.

Правові установки — це певні психологічні комплекси, які характеризують правову свідомість особи, впливаючи як на правову поведінку, так і на формування уявлень, оцінки правових явищ. Тобто, правові установки впливають як на регулятивну, так і на пізнавальну та оціночну функції правосвідомості. За характером діяльності носіїв правосвідомість поділяється на: 1) професійно-юридичну (практично-юридичну та науково-юридичну); 2) професійно-неюридичну; 3) непрофесійну або буденну.

5. Взаємодія правосвідомості і права.

Взаємозв'язок правової свідомості і права має складний характер.

З одного боку, правосвідомість передує праву, оскільки останнє є виразом волі суспільства або певної його частини, тобто виражає погляди та настанови суспільства або певної його частини, тобто їхню правосвідомість. З другого боку, правова система, яка склалася у суспільстві, виступає одним з найважливіших факторів, що впливають на правосвідомість. І, врешті, функціонування права, його застосування і дотримання залежать від рівня правової свідомості.

6. Правова культура особи та правове виховання.

Правова культура особи — це така її властивість, яка характеризується повагою до права, достатнім знанням змісту його норм і вмінням їхнього використання, а також активною правомірною поведінкою в усіх життєвих ситуаціях.

◆ Елементами правової культури є:

- знання змісту юридичних норм;
- повага до права;
- вміння, навички користування законом;
- правова активність;
- звичка дотримуватися закону;
- нетерпимість до правопорушень.

Правове виховання — це цілеспрямована діяльність державних органів, громадських об'єднань і трудових колективів, а також інших суб'єктів з формування у громадян і службових осіб правової культури.

ОБ'ЄКТИВНЕ ЮРИДИЧНЕ ПРАВО

1. Поняття об'єктивного юридичного права.
2. Функції права.
3. Основні принципи об'єктивного юридичного права.

1. Поняття об'єктивного юридичного права.

Визначаючи людську діяльність, юридичні норми надають існуючим між людьми стосункам особливий характер, перетворюючи їх з фактичних відносин в юридичні. Оскільки людина керується у своїй діяльності юридичними нормами, її ставлення до інших людей визначається не тим, що видається їй фактично можливим у кожному конкретному випадку, а тим, як розмежовує ці інтереси право. Тобто, існування права виражається як в існуванні юридичних норм, так і в існуванні юридичних відносин. Юридичні норми і юридичні відносини — це дві різні сторони права: об'єктивна і суб'єктивна. Або, іншими словами, це об'єктивне і суб'єктивне право. Юридичні відносини називаються правом суб'єктивним, тому що певні права і обов'язки складають приналежність суб'єкта, без суб'єкта, поза ним вони не існують: права і обов'язки повинні комусь належати. У той же час, юридичні норми не стосуються суб'єкта. Вони мають більш загальний і абстрактний характер, вони не стосуються безпосередньо конкретного суб'єкта і називаються правом в об'єктивному розумінні, або об'єктивним правом. Вивчаючи право в цілому, необхідно звернути увагу на співвідношення об'єктивного та суб'єктивного права та особливостей кожного з них. Почнемо з об'єктивного права, оскільки суб'єктивне право обумовлюється об'єктивним, і власне об'єктивне право є основою для вироблення головних положень теорії права в цілому.

Проте, слід мати на увазі, що в історичному плані суб'єктивне право виникає раніше, воно передує об'єктивному, оскільки історичний розвиток завжди починається від конкретного, а не від загального. Тому раніше створюються окремі суб'єктивні права, а вже потім норми, які їх регулюють. Але після того, як певна юридична норма вже склалася, вона вже необхідно обумовлює собою суб'єктивне право.

Отже, *об'єктивне юридичне право, або право — це система загальнообов'язкових, формально визначених, гарантованих*

державою юридичних норм, що встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин та виступають, як регулятор суспільних відносин.

2. Функції права.

Право є основним засобом регулювання суспільних відносин. Тому роль права у здійсненні цього завдання називається правовим регулюванням. Під ним розуміють здійснюваний державою за допомогою права владний вплив на суспільні відносини з метою їхнього упорядкування, закріплення і охорони. Цей вплив здійснюється з використанням або врахуванням:

- норм права, що регламентують суспільні відносини;
- джерел, або форм права, що виражають, містять, об'єктивують норми права;
- юридичних фактів, що породжують, змінюють та припиняють права та обов'язки суб'єктів;
- правових відносин, що є способом конкретизації та реалізації передбачених нормами права прав і обов'язків;
- актів тлумачення, що розкривають зміст загальної норми;
- актів реалізації правових норм;
- правосвідомості, що забезпечує єдине розуміння правових норм;
- законності, що забезпечує реальність всього процесу правового регулювання.

Функції права — це основні напрямки його впливу на людину і суспільство (суспільні відносини). Функції права поділяються на загальносоціальні та спеціальносоціальні. **Загальносоціальні функції** — це напрямки взаємодії права та інших соціальних явищ.

◆ До загальносоціальних функцій належать:

- гуманістична, суть якої полягає у створенні та забезпеченні правових механізмів здійснення і захисту прав і свобод людини;
- організаторська — встановлення, зміна і припинення правовідносин між різними суб'єктами суспільного життя;
- управлінська — формування та спрямування суспільних відносин у бажаному для держави і суспільства напрямку;
- інформаційна (комунікативна), суть якої полягає у повідомленні учасників суспільного життя про державно-владну волю, забезпечення можливості їхнього ознайомлення з цією волею;

- орієнтаційна — вказує на припустимі, соціальноприйнятні, безконфліктні шляхи, засоби задоволення потреб та інтересів суб'єктів правових відносин;
- оцінювальна — полягає у кваліфікації, оцінці, з точки зору законності, відповідності правовим вимогам дій суб'єктів суспільного життя;
- ідеологічна (виховна) — полягає у формуванні певних поглядів на форми і методи реалізації та захисту суб'єктами своїх прав та виконання своїх обов'язків;
- пізнавальна (гносеологічна) — полягає у тому, що право виступає показником рівня розвитку суспільства, характеризує головні його параметри.

Спеціальносоціальні, або спеціальноюридичні функції — це *напрями власне правового впливу на суспільні відносини.*

◆ Головними серед них є:

- регулятивна, суть якої полягає у регламентуванні суспільних відносин за допомогою правових норм; вона, у свою чергу, поділяється на:
 - статичну, суть якої полягає у закріпленні сталих, розвинутих суспільних відносин в юридичних нормах, забезпечуючи таким чином їхню стабільність і охорону;
 - динамічну, яка полягає в заохоченні, стимулюванні розвитку тих суспільних відносин, які є державно- або соціально бажаними чи необхідними і перебувають на стадії становлення, формування.
- охоронна, яка полягає у захисті соціально та державно бажаних суспільних відносин, присканні порушень та посягань на ці відносини та створенні механізмів відновлення і захисту деформованих суспільних відносин.

Крім названих функцій, виділяють також обмежувальну, відновлюючу, каральну та ін.

3. Основні принципи об'єктивного юридичного права.

Принципи права — це його основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значимістю, вищою імперативністю і відбивають суттєві положення об'єктивного юридичного права.

Принципи права, за своєю сутністю, є узагальненими відображеннями закономірностей його зародження, розвитку та функціонування. Правові принципи відіграють особливу роль у структурі правової системи, механізмі правового регулювання, правосвідомості, що зумовлено їхньою універсальністю та абстрактністю.

Правові принципи є синтезуючими засадами, об'єднуючими зв'язками, ідеологічною основою виникнення, становлення і розвитку багатьох правових явищ. Вони визначають нормотворчу і правозастосовну діяльність, координують функціонування механізму правового регулювання, виступають критеріями оцінки відповідності праву рішень державних органів та дій громадян, сприяють формуванню правової культури та правосвідомості. Принципи права є втіленням результату раціонального наукового осмислення закономірностей розвитку права. Форми існування правових принципів різноманітні; вони можуть існувати у вигляді вихідних положень правових теорій та концепцій, правових орієнтацій суб'єктів права, змісту правових норм, правових цінностей тощо.

Правові принципи у формально-юридичному аспекті знаходять своє відображення в нормах права. Призначення правових принципів полягає у тому, що вони:

- 1) здійснюють універсальне і узагальнене закріплення основ правової системи;
- 2) забезпечують однотипне формулювання норм права і їхній вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання та інші види правового впливу, такі як інформаційний, ціннісно-орієнтаційний, психологічний, системоутворюючий.

Дія принципів права не обмежується тільки правовою системою чи механізмом правового регулювання, вони, крім цього, безпосередньо впливають на виникнення і стале існування конкретних правових відносин, прав і обов'язків суб'єктів суспільного життя.

Залежно від функціонального призначення і об'єкту відображення принципи права поділяються на соціально-правові та спеціально-правові.

Соціально-правові принципи втілюють систему цінностей, що притаманні суспільству, і мають чи повинні мати правову форму виразу і забезпечення. Це такі принципи, як пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, єдність суспільних і особистих інтересів та ін.

Спеціально-правові принципи узагальнюють засади формування та функціонування власне права, як специфічного соціального явища, і поділяються на загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи окремих інститутів.

◆ До загальноправових принципів належать:

- принцип гуманізму — домінування у формуванні і функціонуванні правової системи прав і свобод людини;
- принцип рівності перед законом — всі одноіменні суб'єкти повинні мати однакові права і обов'язки згідно з законом. Наприклад, всі громадяни, незалежно від національності, статі, релігійної чи расової приналежності, соціального чи майнового стану, походження і т.д., мають рівні права і обов'язки, несуть рівну відповідальність перед законом;
- принцип демократизму — право повинно виражати і захищати інтереси народу, народ повинен мати визначальний вплив на формування права за допомогою відповідних демократичних інститутів;
- принцип законності — здійснення діяльності державних та громадських органів та організацій, діяльність громадян, яка торкається прав та інтересів інших суб'єктів, повинна проходити у рамках, визначених законом, або не порушувати рамок, визначених законом.

Міжгалузеві принципи, на відміну від загальноправових, діють не у всіх галузях права, а у певних їхніх групах. Наприклад, відомий ще з римського права принцип: “договори повинні виконуватися” належить до галузей приватного права, принцип здійснення правосуддя тільки судом — до державного та процесуального права.

Галузеві принципи — це принципи, які характерні для певної галузі права. Наприклад, принцип презумпції невинності діє тільки у кримінальному праві.

Дія принципів правових інститутів, відповідно, обмежена їхнім предметом регулювання.

ПРАВОВА (ЮРИДИЧНА) НОРМА

1. Поняття та ознаки правової норми.
2. Структура правової норми.
3. Види правових норм.
4. Спосіб викладення правових норм у правових актах.

1. Поняття та ознаки правової норми.

Правова (юридична) норма — це обов'язкове, формально визначене правило поведінки загального характеру, що встановлюється, змінюється та припиняється в установленому порядку, виконання якого забезпечується державою, її відповідними органами.

Основною функцією правової норми є вплив на поведінку людей, інших суб'єктів правових відносин. Тому, перш за все, в нормі міститься наказ. Ряд вчених вважає, що всі правові норми, за своєю суттю, є лише наказами і встановлюють тільки обов'язки. Проте, кожному обов'язку неодмінно кореспондує право (вимога). Тобто, правова норма має двосторонній характер, бо, встановлюючи обов'язки, вона, одночасно, надає і повноваження. Отже, крім наказової функції, правова норма має ще й другу функцію — функцію надання, або надавальну, привласнюючу.

Тривалий час, починаючи від римського юриста Модестина (III ст. н.е.) аж до XIX століття, вважалися тридидійними і безспірними аж чотири функції правових норм, а саме: наказ, заборона, дозвіл і кара. Але, оскільки наказ і заборона — це, по суті, одне і те ж, бо заборона — це, власне, наказ чогось не робити, ці функції були зведені до однієї. Що ж до карної функції, то було визнано, що кара не має сама по собі самостійного значення, а є лише додатком до наказу, підсиленням та гарантом його виконання, а по-друге, це також своєрідний наказ, звернутий до судді, застосувати певну кару у певному випадку. Отже, залишаються дві функції правових норм: наказова, або імперативна та надавальна, або атрибутивна. Відповідно до цього, й норми об'єктивного права можна поділити на дві категорії: норми наказові (імперативні) та норми надавальні (атрибутивні). Приклад імперативної норми: “При укладенні договору продавець зобов'язаний попередити покупця про всі права третіх осіб на

продану річ”; приклад атрибутивної норми: “Заповідач може у заповіті позбавити права спадкоємства одного, кількох або всіх спадкоємців за законом”. У першому випадку норма містить у собі прямий, беззастережний наказ: “продавець зобов'язаний попередити”, а в другому норма надає можливість розпоряджатися майном, не наказуючи власникові обов'язково використати цю можливість.

Проте, разом з тим, слід мати на увазі, що і атрибутивна норма містить у собі наказ, звернутий до невизначеного кола осіб, не порушувати права певного суб'єкта, яке надається йому цією нормою. Тобто, по суті, правова норма може, одночасно, створювати обов'язки і права, тобто її функція є подвійною, або, інакше, імперативно-атрибутивною.

◆ Ознаки правової норми:

- державно-владне, загальнообов'язкове веління, тобто норма права — це загальновизнане правило поведінки, яке формулюється державою і має загальнообов'язковий характер. Вимога правової норми підлягає виконанню, незалежно від ставлення до неї суб'єктів правовідносин, виконання чи невиконання її не може бути предметом обговорення чи оцінки з точки зору доцільності чи раціональності;
- правило поведінки суб'єктів, яке формулюється у вигляді прав і обов'язків, тобто норма права, — це формально визначене правило поведінки. У правовій нормі закріплюються не тільки права і обов'язки суб'єктів, але й санкції, що застосовуються у випадку порушення вимог норми;
- норма права — правило поведінки загального характеру. Це полягає у тому, що правило поведінки, закріплене у правовій нормі:
 - а) адресоване не конкретному суб'єктові, а колу неперсоніфікованих суб'єктів, які стають учасником відносин, які регламентуються даною нормою права;
 - б) регулює групу кількісно невизначених суспільних відносин;
- норма права — це правило поведінки, що набуває і втрачає свою обов'язковість у встановленому порядку. Тобто, норма права може бути видана і скасована тільки компетентним державним органом і за певною встановленою процедурою. Після видання норма права діє у часі безперервно аж до її

відміни у встановленому порядку. Крім того, вона не вичерпує свою обов'язковість певною кількістю застосувань.

2. Структура правової норми.

Структура (або внутрішня форма) правової норми — це об'єктивно зумовлена потребами правового регулювання її внутрішня організація, яка виражається в її поділі на складові елементи та у певних зв'язках між цими елементами.

Елементами правової норми є диспозиція, гіпотеза та санкція. **Диспозиція** — це частина норми, в якій зазначаються права або обов'язки суб'єктів. Це — центральна, основна частина правової норми, яка, власне, вказує, описує дозволена (можливу), обов'язкову (необхідну) або заборонену (неприпустиму) поведінку суб'єкта.

◆ Можна виділити такі види диспозиції:

а) визначена диспозиція — це така диспозиція, яка закріплює однозначне правило поведінки, тобто учасники певних відносин можуть діяти тільки так, як вказано у нормі права, і їм не надається можливостей для вибору іншої поведінки;

б) частково визначена диспозиція — вказує лише на загальні ознаки поведінки, в рамках яких суб'єкти уточнюють свої права і обов'язки самостійно;

в) відносно визначена диспозиція — вказує на права і обов'язки суб'єктів, але надає можливості для їхнього уточнення, залежно від конкретних обставин.

Гіпотеза — це частина норми, в якій зазначаються умови, обставини, з настанням котрих можна або необхідно здійснювати її диспозицію. Ці обставини охоплюються поняттям юридичні факти. Призначення гіпотези — визначити сферу і межі регулятивної дії диспозиції правової норми.

Гіпотеза відповідає на питання: коли? де? в якому випадку? за якої умови?

◆ Види гіпотез:

а) визначена гіпотеза вичерпно визначає ті умови, за наявності яких вступає в дію правило поведінки, що міститься у диспозиції правової норми;

б) частково визначена гіпотеза містить формулювання у загальній формі типу “у необхідному випадку”, а наявність або відсутність цієї необхідності визначається відповідними суб'єктами;

в) відносно визначена гіпотеза обмежує умови застосування норми певним колом формальних вимог.

Гіпотези також поділяють на абстрактні та казуальні. Абстрактна гіпотеза — це гіпотеза, в якій умови застосування норми визначаються загальними родовими ознаками, без глибокої деталізації, що надає можливість охопити та урегулювати значну кількість однорідних випадків. А оскільки родові ознаки, що містить у собі абстрактна гіпотеза, явища досить стійкі, то і норми, що мають таку гіпотезу, характеризуються високою стабільністю.

Казуальна гіпотеза визначає умови дії норми, використовуючи більш вузькі, спеціальні родові ознаки. Тому вона розповсюджує дію на істотно вужче коло випадків, а сама норма має меншу стабільність, ніж за наявності абстрактної гіпотези.

Санкція — це частина норми, в якій зазначаються заходи державного примусу в разі невиконання, порушення її диспозиції. Завдання санкції — забезпечувати здійсненість диспозиції правової норми.

Визначена санкція вказує на конкретний засіб впливу на правопорушника.

Відносно визначена санкція вказує на кілька можливих засобів впливу на правопорушника, а доцільність застосування конкретного засобу визначається, виходячи з особливостей конкретної справи.

3. Види правових норм.

В будь-якій правовій системі існує значна кількість правових норм, які покликані регулювати різні суспільні відносини. Весь масив існуючих правових норм можна поділити на різні види за різними критеріями поділу.

- ◆ За функціональною спрямованістю норми права поділяються на:
 - регулятивні (правоустановчі), що встановлюють права і обов'язки суб'єктів;
 - правоохоронні, що регламентують засоби юридичної відповідальності за порушення прав і невиконання обов'язків, що встановлені регулятивними нормами.

- ◆ За предметом правового регулювання — аналогічно до поділу на галузі права: конституційні, цивільні, кримінальні та ін. У свою чергу, галузеві норми поділяються на:
 - матеріальні — тобто такі, що встановлюють бажане правило поведінки, права та обов'язки суб'єктів;
 - процесуальні — ті, що регламентують порядок, форми і методи реалізації прав і обов'язків, встановлених у нормах права.

- ◆ За функціональним призначенням норми права поділяються на:
 1. Відправні, що мають найбільш загальний характер, достатньо високу форму абстрагування і містять у собі відправні начала, основи правового регулювання суспільних відносин. Відправні норми досить неоднорідні за своїм характером, змістом і цільовим призначенням, і, у свою чергу, поділяються на:
 - норми-начала, які містять положення, що закріплюють основи суспільного та державного устрою;
 - норми-принципи — закріплюють вихідні принципи права;
 - визначально-установчі норми — містять положення, що визначають цілі, завдання окремих галузей права, правових інститутів, предмет, форми і засоби правового регулювання;
 - норми-дефініції — містять повні або неповні визначення певних правових категорій та понять.
 2. Норми-правила поведінки. На відміну від відправних, це норми, що безпосередньо регулюють поведінку людей, суспільні відносини.

- ◆ За характером диспозиції норми права поділяються на:
 - зобов'язуючі — вказують на необхідну, з точки зору держави, поведінку;
 - забороняючі — вказують на неприпустиму, недозволену, з точки зору держави, поведінку;
 - уповноважуючі (дозволяючі) — вказують на можливу поведінку суб'єкта.

- ◆ За характером регламентації бажаної поведінки суб'єктів:
 - категоричні (імперативні) — приписують чітко визначені дії, однозначно закріплюють вичерпний перелік прав і обов'язків суб'єктів і не допускають жодних відхилень від них;
 - диспозитивні — встановлюють певні права і обов'язки суб'єктів, але допускають вибір поведінки суб'єктів правовідношення;

- рекомендаційні — встановлюють варіанти бажаної, але необов'язкової поведінки;
- заохочувальні — встановлюють засоби заохочення за здійснення бажаних або корисних для держави і суспільства діянь.

4. Спосіб викладення правових норм у правових актах.

Форми викладу правових норм у статтях нормативно-правових актів бувають наступні:

- ◆ За повнотою викладу:
 - пряма — в одній статті вміщено всі обов'язкові елементи певної норми;
 - відсилкова — в одній статті вміщено не всі обов'язкові елементи норми або не всі фрагменти їхнього тексту, але подається відсилка до тих конкретних статей даного або іншого нормативного акту, в яких знаходиться відсутня тут частина норми;
 - бланкетна — відсутня якась частина правової норми у статті нормативно-правового акту, проте відсилка робиться щодо конкретного нормативного акту, а не окремих статей.
- ◆ За рівнем узагальнення:
 - казуїстична — зміст норми розкривається індивідуалізованими поняттями, шляхом переліку певних фактів, випадків, ознак тощо;
 - абстрактна — зміст норми розкривається загальними поняттями.

ДЖЕРЕЛА ПРАВА

1. Поняття джерела (форми) права та його види.
2. Правовий звичай.
3. Нормативно-правовий договір як джерело права.
4. Інші джерела права (правовий прецедент, релігійно-канонічні тексти та міжнародно-правові акти).

1. Поняття джерела (форми) права та його види.

Розглядаючи об'єктивне право, необхідно одним з перших розглянути питання про джерела права. Походження самого цього терміну пов'язують із творчістю Тита Лівія, який, вказуючи у своїй історії Риму на закони XII таблиць, сказав, що ці закони становлять джерело всього публічного і приватного права.

Найчастіше під джерелами права вчені-правники розуміють ті форми, в яких закріплюються загальнообов'язкові правила поведінки, тобто правові норми, які, власне, складають об'єктивне юридичне право. Тобто, під джерелами права слід розуміти форми об'єктивізації правових норм, які служать ознаками їхньої обов'язковості в даному суспільстві і в даний час.

Не слід плутати поняття джерела права, як ознаки загальнообов'язковості правової норми, з поняттям джерела, як засобу пізнання права, з поняттям історичного пам'ятника, в цьому розумінні вказаний термін вживається в історичних та історико-правових науках. Ці поняття можуть збігатися, але цей збіг випадковий і не впливає з їхньої суті. Так, якщо взяти текст якогось нормативного акту, то цей нормативно-правовий акт є, одночасно, джерелом права у суто юридичному розумінні і джерелом нашого пізнання про право. Але, якщо ми не маємо тексту нормативно-правового акту, а дізнаємося про його зміст з інших джерел, то цей акт все-таки буде джерелом права, але вже не джерелом нашого пізнання про право. Так само, не слід розрізняти поняття джерела права, як ознаки його загальнообов'язковості, з поняттям про те, звідки береться і чим визначається саме поняття та зміст правової норми. Так, не можна визнавати закон силою, яка творить право, оскільки закон чи інший нормативно-правовий акт це тільки форма, в якій право, що твориться різними елементами

суспільної свідомості та суспільного буття, знаходить свій зовнішній вираз. Законодавець не свавільно творить право, він не може встановлювати норми, які не відповідають реально існуючим суспільним відносинам, не обумовлені всім ходом суспільного розвитку. Закон, який містить такі положення, залишається тільки декларацією, яка позбавлена практичного значення. Тому, законодавець не є джерелом права в розумінні сили, що його створює. Питання про джерела права, в цьому розумінні, є питання не про загальнообов'язковість правових норм, а про фактори, які беруть участь у творенні права. Розуміючи джерела права в цьому значенні, слід зазначити, що загальне джерело права є суб'єктивна свідомість. Всі інші фактори впливають на правотворчість, тільки опосередковуючись через людську свідомість. Природа речей, вимоги розуму, міркування доцільності, міркування моральності — все це може обумовити створення правових норм тільки, коли буде прийняте людською свідомістю. Але джерелом права у суто юридичному (або технічному) розумінні вона не може бути визнана, тому що суб'єктивна свідомість певної норми не є ознака її загальнообов'язковості, не є форма її об'єктивування.

Якщо дотримуватися цього розуміння, то джерелами права слід визнати звичай, судову практику (або судовий прецедент), закон (або нормативно-правовий акт), нормативно-правовий договір, релігійні канонічні тексти та міжнародно-правові акти. Не можна, наприклад, визнати джерелом права природу речей, вже хоча б тому, що природа ця різними людьми розуміється по-різному, і питання про те, яке з цих різноманітних розумінь є загальнообов'язковим, може бути вирішене тільки у порівнянні з якимось із вказаних джерел права. Саме те розуміння, яке виразилося у цих формах, є загальнообов'язковим. На цих же підставах не слід вважати джерелами права поняття справедливості чи науку права.

2. Правовий звичай.

Правовий звичай — це одне з джерел права, звичаєве право — це окремий вид позитивного права, що складається з правових звичаїв. Звичаєве право є первісна форма позитивного права. Тривалий час воно було єдиним видом права, аж до появи писемності і появи нового виду права — закону, або писаного

права. Проте, тривалий час звичай не визнавався самостійним джерелом права. Тільки теоретики так званої “історичної школи права”, яка існувала в ХІХ столітті, переконливо довели важливість і значення правового звичаю як джерела права. Вони ж підкреслили головну відмінність звичаєвого права і закону. Творцем першого є не держава, а саме суспільство, його основою є права свідомість широких народних мас. Отже, характерними ознаками звичаєвого права є, по-перше, те, що правові норми звичаєвого права, або правові звичаї творяться без прямого наказу з боку держави чи її органів; по-друге, звичаєве право є право неписане. Щодо останньої ознаки, то зрозуміло, що і норми звичаєвого права можуть бути записані і дійсно записуються, але факт запису, матеріальної фіксації, не буде для цього права істотним, бо воно діє не тому, що записане, а тому, що воно визнається правом у масовій свідомості і масово виконується. Проблема звичаєвого права є однією з найскладніших і слабо розроблених проблем у правознавстві. Звичаєве право не приведене до стрункої системи; не встановлено меж фактичної чинності правових звичаїв; не проведено більш-менш чіткого розмежування поміж правовим звичаєм та звичаєм побутовим, немає також однастайності і щодо самого походження та характерних рис звичаєвого права. В цілому ж, можна дати таке визначення правового звичаю — це норма позитивного права, що виникла самостійно, без державно-владної волі чи санкції з боку держави, з правосвідомості всього народу або певних суспільних груп та набула юридичної сили в результаті тривалого застосування її, як обов'язкової. На нинішній день правовий звичай має доволі обмежене коло застосування. Це пояснюється двома причинами. По-перше, цілий ряд правових звичаїв знаходять своє закріплення у чинному законодавстві і перестають відігравати роль власне правового звичаю, перетворюючись в норми права, закріплені в нормативно-правових актах. По-друге, при розвинутій законодавчій системі потреба правового регулювання реально існуючих правових відносин оперативно знаходить відповідну реакцію з боку законодавчої влади, не даючи можливості сформуватися правовому звичаю. На сьогоднішній день правовий звичай в Україні, до певної міри, застосовується у цивільно-правових відносинах, в морському праві тощо. Звичай має більше значення в релігійно-общинній правовій системі, яка має місце в деяких країнах Азії та Африки.

3. Нормативно-правовий договір як джерело права.

Договір як джерело права також має тривалу історію і певне використання і поширення у сучасному правовому житті. Значна правотворча роль належить договору ще з часів родового ладу і процесу становлення держави. Саме тоді взаємовідносини між окремими групами людей, які склали певні роди чи племена, базувалися або творилися на договірних засадах, коли шляхом договірних відносин погоджувалися і встановлювалися певні правила мирного співжиття. Ще римські юристи вважали, що виникнення закону та звичаю обумовлене саме договором-погодженням громадян, який у випадку закону проявлявся у голосуванні, а у випадку правового звичаю — у мовчазній згоді. І в давні часи, і на сучасному етапі правотворча роль договорів найяскравіше проявляється в галузі міжнародного права, тобто права, яке регулює взаємовідносини між незалежними одна від одної державами. Володіючи суверенітетом, держави не мають над собою якоїсь вищої влади, вони не мають ані спільного державного апарату, ані єдиного законодавчого органу, який би мав право видавати обов'язкові для держав правові норми, ані суду, який би з власного права та без попередньої їхньої згоди розв'язував спори і конфлікти між ними. Проте, все це не виключає впорядкованості міжнародних, або, власне, міждержавних відносин й існування міжнародного ладу, який є доволі стабільним. Отже, виходить, що відсутність в міжнародному житті законодавчої влади не виключає можливості творення та фактичного панування правових норм у відносинах міжнародного характеру. Джерелами міжнародного права вважаються міжнародний правовий звичай та спільне рішення, тобто міжнародний договір. Для виникнення і чинності цього права найважливіше значення має той факт, що держави самі визнають його необхідність та вважають своїм обов'язком підпорядковуватися і виконувати норми міжнародного права. Міжнародні договори, особливо двосторонні, за винятком суто політичних та договорів, які регулюють державні кордони, мають нормативний характер, тобто встановлюють правила поведінки.

Тобто, у сучасних міжнародних відносинах договори мають значення законів. Ними встановлюються точні об'єктивні норми права, які кожен з учасників договору зобов'язується виконувати, здебільшого на своїй території, стосовно другої сторони — держави — та, у відповідних випадках, стосовно громадян цієї держави. При цьому, також слід зазначити, що міжнародне право регулює найрізноманітніші проблеми, що стосуються різних галузей права — цивільного, кримінального, торгового тощо. На нинішньому етапі можна стверджувати чітку тенденцію розвитку міжнародного права, визначальним джерелом якого є договір; роль міжнародного правового звичаю, як такого, якому бракує точності змісту та юридичної оформленості, постійно зменшується. Але договір на сучасному етапі розвитку суспільства має значення не тільки в міжнародному житті. Важливу роль в регулюванні трудових відносин відіграє договір між власником підприємства або уповноваженим ним органом та трудовим колективом, тобто всіма робітниками та службовцями даного підприємства, тобто колективний договір. В цілому, договори базуються на диспозитивних нормах права, тобто на нормах, які надають можливість учасникам правовідносин самим домовитися про взаємні права і обов'язки. У правовому житті є два види договорів: договори-угоди та нормативні договори, останні є джерелом права. Відмінність між цими договорами полягає у тому, що в першому кожна зі сторін бажає свого результату, наприклад договір купівлі-продажу — одна сторона бажає продати, друга купити певну річ; в нормативному ж договорі обидві сторони бажають одного — встановити спільну норму; по-друге, у першому випадку мотиви в обидвох сторін різні, в другому — один і той самий мотив — свідомість потреби певної правової норми; і третя відмінність — договір-угода творить тільки правовідношення, нормативний договір створює об'єктивну правову норму. І, незважаючи на те, що конкретний нормативний договір спрямований на створення правової норми, покликаної регулювати відносини обмеженого кола осіб, але зважаючи на значну кількість таких договорів, вони є важливим джерелом права не тільки в міжнародному, але і у внутрішньому державному житті.

4. Інші джерела права (правовий прецедент, релігійно-канонічні тексти та міжнародно-правові акти).

Судовий, або адміністративний прецедент — це рішення конкретної юридичної справи, що виносить судовий чи інший компетентний орган держави (посадова особа) і яке стає обов'язковим для вирішення подібних справ у майбутньому. Юридичний прецедент застосовується тоді, коли мають місце прогалини у правовому регулюванні чи є потреба в юридичній кваліфікації конкретних обставин, а за судом чи іншим органом держави визнається право нормотворчості, тобто офіційного формулювання правових норм. Судовий прецедент як джерело права притаманний англосаксонській правовій системі.

Релігійно-канонічні тексти — це норми певних релігій, які закріплюються у відповідних канонічних текстах та книгах, які регулюють правові відносини суб'єктів правовідносин, незалежно від їхньої приналежності чи неприналежності до даної релігійної конфесії. Це джерело права притаманне для релігійно-общинної правової системи або для релігійних систем права, найбільш поширеним видом яких є система ісламського права. В Україні це джерело права практично не застосовується.

Міжнародно-правові акти — це норми міжнародного співтовариства, які поширюються на територію держави після відповідної ратифікації цих актів відповідними державними органами. Це весь корпус документів з прав людини тощо.

І останнім, найголовнішим з джерел права у сучасній Україні є **нормативно-правовий акт**.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ, ВИДИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА

1. Правотворчість. Принципи правотворчості. Стадії правотворчості.
2. Властивості та види нормативно-правових актів. Поняття юридичної сили нормативно-правового акту.
3. Закон, загальне поняття та види законів.
4. Підзаконні нормативно-правові акти та їхні види.
5. Дія нормативно-правових актів у часі (пряма, зворотна, переживаюча), просторі та за колом осіб.

1. Правотворчість. Принципи правотворчості. Стадії правотворчості.

Правотворчість — це діяльність компетентних державних органів або самого народу зі встановлення, зміни чи скасування правових норм. Результатом правотворчості є нормативно-правовий акт.

- ◆ Правотворчість базується на таких принципах:
 - гуманізм. Цей принцип означає, що завданням правотворчого процесу є забезпечення і захист прав індивіда, їхньої пріоритетності у системі інших соціальних цінностей;
 - демократизм, який означає, що у процесі правотворчості повинні враховуватися і втілюватися воля й інтереси переважної більшості суспільства при забезпеченні прав й інтересів меншості;
 - поєднання національного і загальнолюдського. Цей принцип означає, що процес правотворчості повинен опиратися на правові традиції того чи іншого народу, відповідати тим поняттям про право, які склалися в даного народу у процесі його історичного розвитку, і, разом з тим, врахування національних традицій та особливостей не повинно суперечити загальнолюдським цінностям та ідеалам;
 - науковість. Суть цього принципу полягає у тому, що у процесі правотворчості повинні використовуватися і враховуватися досягнення та рекомендації юридичної та інших наук, а також те, що нормативно-правові акти повинні відповідати рівню

- реально існуючих правових відносин, об'єктивним потребам правового регулювання;
- законність. Цей принцип передбачає, що процес правотворчості повинен проходити у тих рамках та за тією процедурою, яка передбачена в законодавстві, нормативно-правові акти приймаються відповідними державними органами відповідно до їхньої компетенції і у суворій відповідності до всього раніше прийнятого законодавства і, перш за все, Конституції;
 - техніко-юридична досконалість. Суть цього принципу полягає у тому, що при розробці і прийнятті відповідних правових норм необхідно використовувати розроблені юридичною наукою та випробувані юридичною практикою засоби правотворчої техніки.

Стадії правотворчості. Правотворчість, як процес, у результаті якого створюються нові нормативно-правові акти (норми права), складається з певних стадій. Першою стадією є підготовча стадія, яка включає у себе такі етапи: 1) виявлення потреби у прийнятті, зміні чи скасуванні правової норми чи нормативно-правового акту; 2) прийняття рішення про необхідність підготовки проекту нормативно-правового акту; 3) визначення кола осіб, які повинні готувати проект, та його підготовка; 4) обговорення тексту проекту, його узгодження з зацікавленими органами та особами та остаточне доопрацювання проекту. Друга стадія — це прийняття нормативно-правового акту (правової норми). Вона складається з наступних етапів: 1) внесення проекту нормативно-правового акту на обговорення відповідного компетентного органу (або подання на розгляд відповідної посадової особи); 2) обговорення проекту (можливо, у кількох читаннях); 3) прийняття нормативно-правового акту та його підписання. Третя стадія — це надання нормативно-правовому актові юридичної сили, або введення його в дію. Ця стадія складається, по суті, з одного етапу — обнародування, тобто доведення змісту нормативно-правового акту або правової норми до відома тих суб'єктів, дії яких він повинен регулювати.

2. Властивості та види нормативно-правових актів. Поняття юридичної сили нормативно-правового акту.

Основним джерелом права у сучасній Україні є нормативно-правовий акт. *Нормативно-правовий акт — це письмовий документ компетентного органу держави або самого народу, в якому закріплюються встановлені та забезпечувані державою формально обов'язкові правила фізичної поведінки суб'єктів суспільного життя.* Порівняно з іншими джерелами права, нормативно-правовий акт має ряд істотних переваг. Зокрема:

- він найбільш чітко, повно і однозначно формулює права і обов'язки суб'єктів суспільного життя;
- дає можливість найшвидше і найповніше довести зміст норм права до суб'єктів суспільного життя;
- дає можливість та створює умови для адекватного (належного) і однакового розуміння норм права;
- дає можливість оперативно реагувати на потреби правового регулювання, змінюючи, встановлюючи чи скасовуючи відповідну правову норму;
- нормативно-правові акти найбільш повно і легко можуть бути систематизовані, що сприяє полегшенню користування ними, крім того, вони дають можливість для узгодження і впорядкування чинних правових норм.

Юридичні властивості нормативно-правових актів наступні:

- вони є волевиявленням держави або всього народу, тобто приймаються тільки державними або іншими органами, які мають відповідні державно-владні правотворчі повноваження, і є їхнім одностороннім волевиявленням;
- містять у собі правові норми;
- мають зовнішню форму у вигляді письмового документу встановленої форми;
- володіють юридичною силою, яка відображає їхнє співвідношення з іншими нормативно-правовими актами, місце і роль у системі законодавства та правового регулювання.

Головним критерієм поділу нормативно-правових актів є їхня юридична сила. Вони, відповідно, поділяються на закони та підзаконні нормативно-правові акти.

Юридична сила — це специфічна властивість нормативно-правових актів, яка відображає їхнє співвідношення і взаємозалежність за формальною обов'язковістю та визначається місцем протворчого органу в апараті держави.

3. Закон, загальне поняття та види законів.

Закон — це нормативно-правовий акт органу законодавчої влади держави або самого народу, який приймається та змінюється в особливому порядку, регламентує найважливіші суспільні відносини і має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів.

◆ Юридичні властивості закону:

- він є нормативно-правовим актом органу законодавчої влади, тобто вищого представницького органу держави або самого народу. В Україні право приймати закони належить Верховній Раді України та безпосередньо народів шляхом проведення всенародного голосування (референдуму);
- закони встановлюються для регулювання найважливіших питань суспільного і державного життя. Зокрема, як передбачено ст. 18 Конституційного договору: “Виключно законами визначаються: 1) регулювання питань про права та свободи людини і громадянина, громадянство” і т. д. (всього 12 пунктів);
- він має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативних актів. Це знаходить свій вираз у тому, що акти всіх інших органів держави повинні відповідати закону і не суперечити йому, крім того, закон може бути скасований або змінений лише тим суб'єктом, який його встановлював;
- для законів встановлюється особливий порядок їхнього прийняття і введення в дію, який закріплюється у конституції та інших спеціальних законах.

Закріплена в законах обов'язкова послідовність певних дій зі створення законів називається **законодавчим процесом**.

Його порядок та стадії в Україні закріплені в Регламенті Верховної Ради України.

◆ Стадії законодавчого процесу:

- законодавча ініціатива, суть якої полягає у внесенні до Верховної Ради пропозиції про необхідність прийняття того чи іншого закону;

- розробка проектів законів;
 - розгляд законопроектів у комісіях Верховної Ради України;
 - розгляд законопроектів на сесії Верховної Ради у першому, другому та третьому читаннях;
 - прийняття закону;
 - опублікування закону;
 - набрання законом чинності, або вступ закону в силу.
- ◆ За значенням і місцем законів у системі законодавства вони поділяються на:
- конституційні, або основні. Це Конституція та закони з питань, безпосередньо врегульованих Конституцією, наприклад “Про громадянство”, “Про загальний військовий обов’язок” та ін. Конституція є основним законом держави, саме в цьому законі закріплюються основи суспільного, економічного і політичного устрою країни, правове становище особи, її права та обов’язки, форма правління та форма державного устрою, порядок організації та компетенція органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Положення, закріплені у Конституції, конкретизуються у конституційних законах.
 - звичайні, або біжучі. Це всі інші чинні в державі закони.
 - надзвичайні, тобто закони, які приймаються у певних, передбачених Конституцією, випадках, наприклад надзвичайний стан, війна тощо.

4. Підзаконні нормативно-правові акти та їхні види.

Підзаконні нормативно-правові акти — це нормативні акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання.

Види підзаконних нормативно-правових актів в Україні: Укази Президента України; постанови Президії Верховної Ради України; постанови Кабінету Міністрів України; інструкції, розпорядження і накази міністерств, державних комітетів і відомств України; розпорядження глав обласних та районних державних адміністрацій; рішення виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів; нормативні накази та інструкції адміністрації підприємств, установ, організацій.

5. Дія нормативно-правових актів у часі (пряма, зворотна, переживаюча), просторі та за колом осіб.

Дія нормативно-правових актів — це їхній фактичний вплив на суспільні відносини. Кожен нормативно-правовий акт призначений для врегулювання певних суспільних відносин, тому встановлення меж його дії є необхідною умовою забезпечення правомірності використання і застосування приписів, які складають зміст цього акту.

Дія нормативно-правового акту обмежена трьома параметрами: а) **дією у часі**, тобто терміном дії, або часом, протягом якого нормативно-правовий акт має юридичну силу; б) **простором**, на який розповсюджується дія нормативно-правового акту; в) **колом осіб**, які підпадають під дію нормативно-правового акту, тобто в яких на підставі цього нормативно-правового акту виникають конкретні юридичні права та обов'язки.

Дія нормативно-правового акту у часі обмежена моментом набрання ним юридичної сили та моментом втрати останньої. Тобто, слід розрізняти: 1) введення в дію; 2) припинення дії; 3) зворотну силу дії. Нормативно-правові акти починають діяти: а) з часу, що зазначений у самому нормативно-правовому акті чи спеціально прийнятому акті; б) після 10 днів з моменту його опублікування; в) якщо нормативно-правовий акт не публікується, то з моменту одержання його виконавцями.

Нормативно-правові акти втрачають чинність в силу: а) закінчення терміну, на який видавався акт; б) відміни даного нормативно-правового акту іншим; в) зміни обставин, для врегулювання яких був призначений нормативно-правовий акт.

◆ Дія нормативно-правових актів у часі є:

- пряма, тобто він поширюється на всі факти, які виникли після набрання ним чинності, та на факти, які виникли до набрання ним чинності, але продовжують існувати, проте тільки з моменту набрання ним чинності;
- зворотна дія, яка має місце тоді, коли нормативно-правовий акт поширюється на факти, які виникли до набрання ним чинності, але вже з моменту їхнього виникнення, тобто відбувається перегляд попередніх рішень з цих фактів вже за новим нормативно-правовим актом;

– переживаюча дія, яка має місце у випадку, коли нормативно-правовий акт поширює свою дію тільки на нові факти, а на факти, які виникли раніше і продовжують існувати, діє попередній нормативно-правовий акт.

Пряму дію мають всі нормативно-правові акти, зворотню та переживаючу тільки у випадках, спеціально передбачених законом.

Темпоральна чинність нормативно-правових актів, тобто їхня дія у часі, звичайно, встановлюється законодавством відповідної держави. Знання цих правил — неодмінна передумова належного законного застосування і здійснення норм юридичного права.

Дія нормативно-правового акту у просторі — це поширення його впливу на певну територію, державу в цілому чи певний регіон.

Дія нормативно-правового акту за колом осіб визначається підлеглістю осіб вимогам нормативно-правових актів. Згідно зі загальним правилом, дія нормативно-правового акту поширюється на всіх осіб, що перебувають на певній території.

ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ

1. Поняття правової системи.
2. Романо-германська правова система.
3. Система загального права.
4. Інші правові системи.

1. Поняття правової системи.

Правова система — це система всіх специфічних юридичних явищ, характерних для певної держави чи групи держав.

◆ Правову систему складають:

- різноманітні правові акти, тобто юридичні норми з їхніми зовнішніми джерелами, об'єктивовані актами тлумачення і застосування цих норм, та діяльність відповідних суб'єктів зі створення таких актів;
- різноманітні види та прояви правосвідомості;
- стан законності та його деформації, тобто акти правомірної і неправомірної поведінки.

Кожна держава виробляє своє власне право, залежно від притаманних їй характеристик, стану розвитку, домінуючої філософії, ідеології, вірувань і прагнень. До певної міри, право тієї чи іншої держави має унікальний характер, будучи втіленням засвоєної цим суспільством, цією державою особливої концепції соціального порядку, а також підтвердженням цього завдання, яке суспільство покладає на право. Саме тому, різним політичним системам, різним країнам і навіть різним історичним епохам притаманні різні державні правові системи зі своїми особливими базовими принципами, юридичними концепціями і категоріями, зі своєю особливою побудовою, виконанням і призначенням правових норм. Так, цілком природно, відрізняються одне від одного українське право, німецьке право, французьке право, японське право і т.д.

У той же час, незважаючи на подібну багатоманітність права різних держав, прослідковуються ряд спільних рис і певний технічний, політичний та культурний взаємозв'язок. Аналіз цих спільних рис та взаємозв'язків дає можливість розподілити право різних країн на кілька великих груп, які і називаються правовими системами.

2. Романо-германська правова система.

Романо-германська, або континентальна правова система об'єднує різновидності права, які базуються на римському праві античного періоду, тобто від V ст. до н.е. до 476 р. н.е. Римська правова думка поступово прийшла до створення правової системи надзвичайно високого технічного рівня. У той же час, романо-германська система не є простою копією римської правової системи. Починаючи від XII століття, розвиток, вдосконалення і суттєве доповнення римського права відбуваються завдяки таким джерелам, як, наприклад, звичаєве право германських племен, дослідження середньовічних теологів чи філософія природного права. Ця правова система охоплює нині країни континентальною Європи, Латинської Америки, Близького Сходу, франкомовні країни Африки, а також Японію й Індонезію. Таким чином, ця правова система включає в себе три підсистеми, а саме: підсистему латинського права, підсистему германо-скандинавського права і підсистему латино-американського права.

Романо-германська правова система характеризується, перш за все, дуже тісним взаємозв'язком законодавства різних країн як з точки зору загальної концептуальної спрямованості, так і в плані юридичної техніки. Йдеться, зокрема, про схожість основних юридичних понять при однаковому узагальненому погляді на поняття норми права, яка розглядається, як загальнообов'язкове правило поведінки. Для цих систем характерний також повний збіг в ієрархії різноманітних джерел права, де головну роль відіграє нормативно-правовий акт та однакова структура галузей та інститутів права. Тобто, для романо-германської системи характерна тенденція до кодифікації норм, прагнення до простоти, точності, ясності і чіткості при формулюванні норм. Крім того, для континентальної системи характерний пріоритет писаного права, правової норми над думкою чи переконанням судді. В цій системі право безпосередньо пов'язане з систематизацією і узагальненням, яке здійснюється у чіткій відповідності з правовою доктриною, яка відіграє надзвичайно важливу роль.

В цілому, загальна філософія романо-германської системи характеризується обмеженням індивідуалізму, пошуком методів узагальненого вирішення та регламентування правових ситуацій. Закон розглядається, як найбільш ефективний регулятор існуючих

суспільно-правових відносин і як механізм формування бажаних відносин.

3. Система загального права.

Система загального права, або англосаксонська правова система — друга велика система права, яка об'єднує законодавство, яке базується або впливає з права, розробленого в Англії королівськими судовими інстанціями з часів норманського завоювання (1066 р.). Ця система безпосередньо охоплює майже всі англومовні країни, а також, хоч і опосередковано, всі держави Британської Співдружності. Таким чином, система загального права — пряме продовження англійського права; до сьогодення багато країн розглядає англійське право, як модель, від якої якщо і можна відійти, то, у всякому випадку, на ній необхідно базуватися. Своєрідний процес розвитку і формування англійського права обумовив суттєву відмінність системи загального права і романо-германської системи. Це, перш за все, відмова від римського права. Далі, це особлива концепція права, яка розглядає юридичну норму не стільки, як загальне абстрактне правило поведінки, скільки, як засіб вирішення спору. Звідси — розвиток права з переважною роллю судової практики і неписаної норми, права, зосередженого, радше, на процедурі розгляду справи, судовому процесі, судовій процедурі подання доказів, ніж на логічному пошуку шляхів вирішення спору. Таким чином, система загального права включає ті комплекси, де головним юридичним джерелом є судова практика, яка спирається на юридичні прецеденти, тобто на раніше винесені судові рішення. На відміну від континентальної системи, система загального права має, переважно, процедурний і прагматичний, ніж законодавчо-систематичний, характер. Ця система права більш індуктивна, ніж дедуктивна, більш досвідна, ніж логічна. В цій системі міститься велика кількість понять, зовсім відмінних або навіть невідомих романо-германській системі права.

4. Інші правові системи.

Серед інших правових систем необхідно назвати **релігійно-общинні або невідиференційовані правові системи** — це системи регулювання, в яких юридичні елементи не отримали значного відособленого функціонування. Ці системи мають характер догматизованих, традиційних і в масовій правосвідомості сприймаються, як такі, де основна регулятивна сила — догма віри, релігійне вчення. Правові системи даної групи доволі різноманітні. Проте, для всіх них характерна застійність, глибокий консерватизм, це, по суті, перенесена у сьогодення передісторія права — системи соціального регулювання, — які, в силу особливих економічних, політичних, морально-етичних умов, отримали однобокий, негармонійний розвиток з однозначним пріоритетом таких регулятивних форм, як релігія. Одним з видів такої системи є система мусульманського, або ісламського права. Будучи правом теократичних політичних режимів, ісламське право є невід'ємною частиною ісламської релігії. Коран — священна книга мусульман — є також і фундаментом мусульманського права, основним джерелом права. Ісламське право — це особливість, переважно, теократичних суспільств, де держава відіграє підпорядковану щодо релігії роль. Внаслідок цього, ісламське право кардинально відрізняється від всіх інших правових систем як в аспекті джерел, так і з точки зору його структури і основних ідей. Оскільки це право виникло у VIII ст., а утвердилося в X ст., то воно має дещо архаїчний характер щодо цілого ряду інститутів, а також відрізняється казуїстикою в методах юридичних суджень і несистемним підходом до юридичної техніки. У той же час, старе і непорушне, але, при цьому, гнучке і повне ресурсів ісламське право виявилось здатним до застосування в багатьох суспільствах і нині прагне пристосуватися до моральної еволюції і технічного прогресу.

Серед інших правових систем слід назвати докапіталістичні системи звичаєвого права, які не творять єдиної групи. Ці системи багато в чому відрізняються одна від другої, дуже різноманітні як в історичній ретроспективі, так і в даний час. Схематично можна розділити їх на індуїстське право, правові системи Далекого Сходу і африканські правові системи. Індуїстське право — це право спільнот, пов'язаних з індуїзмом. Воно творить комплекс традицій і

звичаїв, сформованих на основі індуїстської філософії. Дві інші сформовані, головню, на основі звичаєвого права.

Наступною правовою системою, на якій слід зупинитися, є **система колективістського права, або заідеологізовані правові системи**. Вони виникають і функціонують у тоталітарних та авторитарних суспільствах. В цілому, система колективістського права, не дивлячись на те, що вона сприйняла деякі риси романо-германської системи, зокрема більш-менш однакову термінологію, аналогічну структуру правової норми, яка розглядається, як абстрактне правило поведінки, це є зовсім окрема, в ряді випадків протилежна континентальній, система права. Колективістська система є нормативним виразом абсолютно чужої ліберальному духові суспільної філософії. Головним завданням права в даній правовій системі є не встановлення суспільного порядку шляхом визначення принципів вирішення спорів, не досягнення справедливості у стосунках між індивідами або у встановленні соціальної рівноваги, а розуміння права, як інструменту економічної організації суспільства і виховання громадян. Тоді, коли у вільних країнах у дотриманні права зацікавлені, перш за все, індивіди і потім держава, колективістські правові системи є прикладом зворотнього — в дотриманні права держава зацікавлена більше, ніж приватні особи. В цій системі порушення юридичних норм розглядаються не як прояви індивідуалізму або акти негромадянської поведінки, а як дії, спрямовані проти суспільного ідеалу, — будівництва комунізму, нового порядку тощо. Таким чином, колективістський юридичний порядок має характер незрівнянно більше політизований, централізований і примусовий, ніж юридичний порядок вільного суспільства.

СИСТЕМА ПРАВА ТА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

1. Поняття системи права та її структури.
2. Поняття елементів системи права: галузь права та інститут права.
3. Поняття системи законодавства.
4. Поняття та види систематизації законодавства.

1. Поняття системи права та її структури.

Система права — це комплекс взаємопов'язаних і взаємодіючих чинних юридичних норм певної держави, що характеризується єдністю, узгодженістю, а також поділом на галузі та інститути.

- ◆ Система права характеризується такими ознаками:
 - це цілісна єдність чинних правових норм певної держави;
 - ці норми права розподілені за галузями й інститутами, відповідно до предмету і методу правового регулювання;
 - об'єктивний характер розподілу юридичних норм на галузі та інститути.

Отже, основними елементами системи права є правові (юридичні) норми, інститути права, галузі права.

Отже, структура системи права — це об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певної держави, яка полягає в єдності й погодженості всіх юридичних норм держави та в їхньому розподілі за галузями та інститутами права.

Таким чином, поняття системи права, на відміну від правової системи, охоплює не сукупність всіх правових (юридичних) явищ у їхній взаємодії, а тільки внутрішню будову права як системи правових норм.

Системність, як ознака права, означає сукупність норм, які взаємообумовлюють, взаємодоповнюють і взаємозалежать одна від одної.

2. Поняття елементів системи права: галузь права та інститут права.

Критеріями розподілу норм права за галузями є предмет та метод правового регулювання.

Предмет правового регулювання — це сукупність суспільних відносин, які регулюються цими юридичними нормами.

Метод правового регулювання — це специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносини, здійснюваний за допомогою правових норм та інших юридичних засобів. Він обумовлюється: 1) характером зв'язків суб'єктів між собою (відносини рівності чи підлеглості); 2) способом правового регулювання (заборона, дозвіл, зобов'язання, заохочення, стимулювання); 3) юридичними наслідками (заохочення, юридична відповідальність). Кожній галузі права притаманний певний метод правового регулювання, зумовлений природою суспільних відносин, що є предметом регулювання тієї чи іншої галузі права.

Галузь права — це система юридичних норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання. Або, іншими словами, це об'єктивно відособлена усередині системи права сукупність взаємопов'язаних між собою правових норм, об'єднаних спільністю предмету і методу правового регулювання.

Основні галузі системи права України такі: конституційне (державне), адміністративне, фінансове, земельне, цивільне, сімейне, трудове, кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне, виправно-трудове право. Деякі вчені виділяють також кооперативне, сільськогосподарське, соціальнозабезпечувальне, адміністративно-процесуальне.

Інститут права — це система юридичних норм, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин. Або, іншими словами, інститут права — це об'єктивно відособлена в межах однієї або кількох галузей права сукупність взаємопов'язаних юридичних норм, які об'єднані спільністю регулювання конкретного виду суспільних відносин. Інститути права поділяються на галузеві, які регулюють певні відносини в межах однієї галузі права, та міжгалузеві, які регулюють відносини, що є предметом різних галузей права.

3. Поняття системи законодавства.

Поняття системи права характеризує зміст об'єктивного юридичного права. Його форма характеризується поняттям системи законодавства. **Система законодавства** — це комплекс взаємопов'язаних і взаємодіючих чинних нормативно-правових приписів, що вміщені в нормативно-правових актах, який виражається в їхній єдності й узгодженості, а також у розподілі за галузями, інститутами та іншими групами законодавства. Або, простіше, **система законодавства** — це система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів даної держави.

Тобто, система права і система законодавства співвідносяться, як зміст і форма його виразу. Право і законодавство тісно взаємопов'язані, але не тотожні правові явища. Відмінність між системою права і системою законодавства полягає, перш за все, у тому, що первинним елементом системи права є правова норма, а системи законодавства — нормативно-правовий припис. Друге — те, що система права формується об'єктивно, а система законодавства є результатом цілеспрямованої діяльності певних суб'єктів і тому залежить також від інтересів держави, потреб юридичної практики, рівня розвитку юридичної науки, законодавчої техніки. І останнє — те, що система права має тільки галузеву структуру, а система законодавства крім галузевої ще й ієрархічну, а у федеративних державах і федеративну структуру. Відмінності внутрішньої структури системи законодавства від відповідної структури системи права зумовлені, головним чином, тим, що основою творення системи законодавства є не тільки система права, але й система здійснення державного керівництва в цілому.

4. Поняття та види систематизації законодавства.

Наявність значної кількості нормативно-правових актів, які складають систему законодавства, розбіжність у часі їхнього прийняття та суб'єктах, що приймають їх, обумовлюють необхідність діяльності з їхнього впорядкування, погодження, усунення протиріч, тобто систематизації.

Систематизація законодавства — це діяльність з впорядкування чинних нормативно-правових актів у єдину узгоджену систему, з метою забезпечення ефективного правового регулювання.

Систематизація спрямована на: 1) досягнення внутрішньої єдності юридичних норм, тобто на усунення колізій і прогалин; 2) впорядкування правового матеріалу, розміщення його за певними розділами і рубриками, тобто класифікацію.

◆ Здійснення систематизації законодавства має на меті:

- встановлення і усунення дефектів законодавства;
- підвищення ефективності законодавства та поліпшення інформаційного впливу права на правосвідомість його суб'єктів;
- забезпечення зручності користування законодавчим масивом, полегшення відшукування юридичної норми, яка підлягає застосуванню чи реалізації;
- сприяння вивченню та дослідженню законодавства.

Систематизація здійснюється двома способами: інкорпорацією та кодифікацією.

Інкорпорація — це найпростіша форма впорядкування нормативно-правових актів, яка полягає в об'єднанні групи чинних нормативно-правових актів в одному збірнику за певним критерієм (хронологічним, тематичним тощо) без зміни їхнього змісту.

◆ Види інкорпорації:

1) За юридичною значимістю:

- офіційна інкорпорація — тобто впорядкування нормативно-правових актів шляхом видання правотворчими або уповноваженими їхнім рішенням компетентними органами збірників чинних нормативно-правових актів;
- неофіційна інкорпорація — це підготовка і видання збірників чинних нормативно-правових актів неправотворчими органами держави або іншими організаціями чи особами.

2) За обсягом: загальна (генеральна), галузева, міжгалузева, спеціальна (за окремими інститутами однієї галузі права).

3) За критерієм об'єднання нормативно-правових актів: предметна, тобто за предметом регулювання; хронологічна (за часом видання нормативно-правових актів); суб'єктна (залежно від органу, який видав акти).

Кодифікація — це спосіб систематизації законодавства, який полягає у змістовній переробці, узгодженні й об'єднанні певної групи юридичних норм, пов'язаних спільним предметом правового регулювання, в єдиному нормативному акті. Тобто, це впорядкування правових норм, яке супроводжується переробкою їхнього змісту, з відміною одних і прийняттям інших норм права. Іншими словами, кодифікація — це систематизація у процесі правотворчості. В результаті кодифікації видається єдиний, логічно і юридично цільний, нормативно-правовий акт. Тому кодифікація завжди має офіційний характер і може проводитися тільки правотворчим органом.

◆ Види кодифікації:

1) За обсягом:

- загальна, в результаті якої утворюється кодифікований нормативний акт з основних галузей права (Звід законів);
- галузева, яка охоплює нормативно-правові акти певної галузі законодавства (основи законодавства, кодекси);
- міжгалузева та підгалузева (інституційна), що, відповідно, розповсюджується на кілька галузей (Повітряний кодекс) чи інститутів (Митний кодекс).

2) За формою виразу: основи (головні засади) законодавства; кодекси; положення; статuti.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВИХ НОРМ

1. Поняття, види та ознаки правомірної поведінки.
2. Поняття та форми реалізації юридичних норм: використання, виконання, дотримання.

1. Поняття та види правомірної поведінки.

Правомірна поведінка — це така поведінка суб'єкта правовідносин, за якої його вчинки відповідають вимогам, закріпленим у правових нормах. Правомірним є таке суспільно корисне діяння, яке полягає у використанні юридичного права та виконанні юридичного обов'язку.

Правомірну поведінку можна поділити на такі види:

1) За суб'єктом правомірної поведінки: правомірна діяльність державних організацій і, зокрема, державних органів, правомірна поведінка фізичних осіб (громадян, іноземців, осіб без громадянства), правомірна поведінка громадських об'єднань (політичних партій, громадських організацій) і правомірна поведінка соціальних спільностей (народу, населення певної адміністративно-територіальної одиниці).

2) За сферою суспільних відносин: правомірна поведінка в економічній сфері, політичній, соціальній.

3) За формою зовнішнього прояву правомірної поведінки (за об'єктивною стороною): активна, яка полягає у вчиненні певних дій; пасивна, яка полягає в утриманні від вчинення певних дій.

4) Залежно від психологічного ставлення суб'єкта до своєї правомірної поведінки, тобто за суб'єктивною стороною, правомірна поведінка поділяється на:

- активну (соціально-усвідомлену) правомірну поведінку, яка базується на усвідомленні, внутрішньому переконанні суб'єкта в необхідності дотримуватися, або не порушувати у своїй поведінці приписів чинного законодавства;
- пасивну (звичаєву) правомірну поведінку, яка базується на звичці дотримуватися вимог законодавства у своїй поведінці, незалежно від усвідомлення необхідності такої поведінки, така поведінка базується на морально-етичних засадах і підтримується ними;
- конформістську поведінку, яка базується на наслідуванні суб'єктом поведінки інших суб'єктів правовідносин, їхньої

поведінки в аналогічних відносинах, вона обумовлена і базується на бажанні не відрізнятись від оточуючих своєю поведінкою;

- маргінальну, яка базується на загрозі покарання за неправомірну поведінку, суб'єкт дотримується правомірної поведінки, не бажаючи застосування до нього санкцій за відмову від неї.

5) За формою об'єктивізації результатів правомірної поведінки: фізична, яка полягає у певній діяльності, та вербальна, яка полягає у словесному вираженні правомірної поведінки.

6) Залежно від форми реалізації правової норми у процесі правомірної поведінки, вона поділяється на дотримання, виконання, використання і правозастосування;

◆ Ознаками правомірної поведінки є:

- це поведінка, яка не порушує вимог чинного законодавства;
- це будь-який зовнішній прояв діяльності (дії чи бездіяльності) суб'єктів правовідносин для реалізації власних чи суспільних потреб та інтересів;
- ця поведінка охороняється і забезпечується державою від протиправних обмежень.

2. Поняття та форми реалізації юридичних норм: використання, виконання, дотримання.

Втілення у життя правил поведінки, встановлених та закріплених нормами права, здійснюється у процесі їхньої реалізації, тобто діяльності суб'єктів права в межах і формах, встановлених правовими нормами. Реалізація правових норм — це фактичне здійснення їхніх приписів у правомірній поведінці суб'єктів суспільних відносин. Або, іншими словами, реалізація правових норм — це здійснення їхніх приписів у практичних діях (діях чи бездіяльності) суб'єктів.

Саме через реалізацію правових норм досягається той результат, до якого прагнув законодавець при встановленні даної норми права. Форми реалізації правових норм розрізняються залежно від характеру диспозиції правової норми. Це використання, виконання і дотримання правової норми.

Використання норми права — це форма реалізації уповноважуючих правових норм, яка полягає в активній поведінці суб'єктів, яка здійснюється ними за власним бажанням.

Використання правової норми, на відміну від двох інших форм реалізації, може бути тільки добровільним, тобто здійснюватися виключно за власним бажанням. Це, наприклад, використання права власності тощо.

Виконання норми права — це форма реалізації зобов'язуючих правових норм, яка полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними, як правило, незалежно від їхнього власного бажання. Виконання норми права — це, по суті, виконання ними своїх юридичних обов'язків, які вимагають активних дій. Це, наприклад, виконання загального військового обов'язку.

Додержання норми права — це форма реалізації забороняючих правових норм, яка полягає в утриманні суб'єкта від активних дій, в його пасивній поведінці, незалежно від його волі. Тобто, додержання норм права полягає у тому, що суб'єкти права узгоджують свою поведінку з нормами-заборами і не вчиняють дій, які вважаються соціально шкідливими чи небезпечними. Це, наприклад, утримання від дій, які караються в адміністративному чи кримінальному порядку.

Саме у процесі використання, виконання та додержання правових норм формується правомірна поведінка окремого суб'єкта та правопорядок у суспільстві в цілому.

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВОВИХ НОРМ

1. Поняття та основні риси застосування юридичних норм.
2. Акти застосування юридичних норм: поняття, ознаки, види.
3. Загальні вимоги правильного застосування правових норм.
4. Основні стадії застосування правових норм.
5. Застосування правових норм за аналогією.

1. Поняття та основні риси застосування юридичних норм.

Застосування правових норм — це здійснювана компетентними державними органами або уповноваженими на те громадськими об'єднаннями організаційно-правова діяльність, яка полягає у встановленні формально обов'язкових правил поведінки індивідуального характеру з метою забезпечення необхідних умов для належної реалізації юридичних норм.

Застосування правових норм — це специфічна форма реалізації правових норм. Ця специфіка полягає у тому, що, по-перше, це діяльність тільки компетентних органів держави або уповноважених на це громадських організацій. Громадяни не можуть бути суб'єктами застосування норм права. Навіть, якщо суб'єктом застосування норми права виступає окрема особа (суддя, прокурор, інша посадова особа), то вона виступає не як окремий громадянин, а як орган держави або як представник відповідного державного органу. По-друге, застосування норм права має державно-владний характер. Тобто, застосування — це один з видів державної діяльності, воно здійснюється від імені держави і є обов'язковим для тих, кому адресовані акти застосування права. По-третє, на відміну від інших форм реалізації права, застосування правової норми є такою формою її реалізації, за якої дії суб'єкта спрямовані не на себе, а на інших суб'єктів. Тобто, це діяльність з вирішення юридичних справ шляхом винесення, на основі норм права і відповідно до конкретних життєвих ситуацій, стосовно персонально визначених суб'єктів індивідуальних державно-владних велінь (приписів). Ці приписи створюють, змінюють,

підтверджують або припиняють права і обов'язки суб'єктів, яким вони адресовані.

Характерними рисами застосування правових норм є також те, що: 1) воно здійснюється у певних процесуальних формах. Так, у певних випадках норми, які закріплюють відповідну процесуальну форму, є ґрунтовно деталізовані і утворюють окремі самостійні процесуальні галузі права (кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне), в інших — передбачають тільки загальну форму правозастосувального акту; 2) процес застосування правової норми складається з ряду чітко визначених стадій і завершується виданням передбаченого законодавством правозастосувального акту, в якому фіксуються індивідуально-конкретні правові приписи; 3) правозастосувальна діяльність базується на чітко визначених принципах законності, обґрунтованості, доцільності, що забезпечує її правомірність, справедливість та ефективність.

2. Акти застосування юридичних норм: поняття, ознаки, види.

Акт застосування права — це індивідуальний правовий акт державновладного характеру, прийнятий компетентним органом у встановленій законодавством формі, з конкретної справи, стосовно конкретного суб'єкта, і підтверджує, встановлює, змінює або припиняє його права чи обов'язки. Акти застосування права поділяються за наступними критеріями:

1) За суб'єктами прийняття: правозастосувальні акти органів державної влади та управління, правозастосувальні акти судових органів, правозастосувальні акти контрольно-наглядових органів тощо.

2) За галуззю права: цивільно-правові, кримінально-правові та ін. акти застосування права.

3) За формою зовнішнього виразу: письмові, усні, конклюдентні.

4) За характером індивідуальних приписів: уповноважуючі, зобов'язуючі, забороняючі.

5) За юридичними наслідками: правоконстатуючі, правовстановлюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі. Можливі також інші критерії поділу актів застосування права.

3. Загальні вимоги правильного застосування правових норм.

Загальними вимогами, або принципами застосування правових норм є законність, обґрунтованість та доцільність. Суть законності полягає у тому, що застосування правових норм повинно мати місце тільки: 1) в межах компетенції, повноважень певного державного органу, закріплених в законодавстві; 2) на підставах, передбачених у гіпотезі правової норми, що застосовується; 3) у точній відповідності і за процедурою, встановленою законом; 4) у точній відповідності зі змістом закону; 5) у формі, передбаченій законом. Обґрунтованість при застосуванні правових норм полягає у тому, що прийняття правозастосувального рішення повинно базуватися на основі таких знань про юридично значущі факти, передбачені гіпотезою застосовуваної норми, які є об'єктивно істинними, правильними, вірогідними.

Доцільність при застосуванні правових норм полягає у тому, що, коли застосовувана норма дає можливість обрати в її межах один з кількох варіантів поведінки, то у правозастосувальному рішенні має бути закріплений саме такий, який дозволяє найкращим, найефективнішим, оптимальним способом досягти мети, яку ставив законодавець перед даною правовою нормою.

4. Основні стадії застосування правових норм.

Процес застосування норм права може починатися з ініціативи органу чи особи, уповноваженої застосовувати правові норми, а також за вказівкою вищестоящего органу чи за заявою зацікавлених осіб, і являє собою систему послідовних дій, які називаються стадіями процесу застосування правових норм. Цих стадій є, на думку різних дослідників, від трьох до п'яти.

Першою стадією процесу застосування правової норми є встановлення та аналіз фактичних обставин справи, що потребує застосування правової норми. На цій стадії встановлюються всі необхідні дані про дію чи подію яка мала, має чи буде мати місце та відбувається їхнє вивчення, пізнання. Особливість, специфічність цього пізнання полягає у тому, що:

- його предмет формально обмежений, визначений гіпотезою юридичної норми;
- порядок цього пізнання визначений, окреслений процедурно-процесуальним законодавством;

– знання, здобуті в результаті цього пізнання, мають бути абсолютною об'єктивною істиною;

Всю сукупність обставин, що підлягають встановленню на цій стадії застосування юридичної норми, можна поділити на три групи:

- фактичні обставини, з виникненням, існуванням та припиненням яких юридичні норми пов'язують виникнення юридичних наслідків;
- дані, що характеризують правовий статус суб'єктів, що стосуються розгляду даної справи;
- причини та обставини, що обумовили виникнення, існування та припинення певних обставин та поведінку зацікавлених суб'єктів за цих обставин.

Перша стадія — це вихідна стадія процесу правозастосування, оскільки уточнення, оцінка фактичних обставин справи, що мають юридичне значення, тягне за собою юридичну оцінку фактів, що встановлюються. Метою цієї стадії є встановлення об'єктивної істини у даній справі.

Друга стадія — це вибір норми права та її аналіз — перевірка достовірності та правильності тексту норми права, її аналіз щодо меж дії у часі, просторі та за колом осіб. До цієї ж стадії можна віднести і тлумачення правової норми, тобто з'ясування її змісту, хоча тлумачення можна вважати і окремою стадією застосування правової норми. Таким чином, на другій стадії відбувається юридична кваліфікація певного факту (дії чи події), тобто поширення правозастосувальним суб'єктом законодавчої (нормативно-правової) оцінки певного виду фактів на встановлений ним факт, який є підставою застосування юридичної норми. Тобто, юридична кваліфікація — це встановлення тотожності ознак конкретної поведінки суб'єктів тим ознакам, які зафіксовані у нормі права. При виборі норми права, перш за все, встановлюється, чи знаходиться даний факт у сфері правового регулювання та до якої галузі та інституту права належить норма права, яка регулює відповідні суспільні відносини. При визначенні конкретної правової норми встановлюється відповідність її гіпотези встановлюваним фактам. Якщо ознаки фактів, передбачені в гіпотезі правової норми, повністю збігаються з ознаками відповідного реального факту, то саме ця норма повинна бути застосована в даному випадку.

Наступними діями, в рамках даної стадії, є встановлення аутентичності правової норми. Це означає, що необхідно встановити, що текст норми, який використовується, не змінювався правотворчим органом у встановленому порядку і що ця норма діє в даний момент і її дія поширюється на розглядуваний факт. Для цього перевіряється дія даної норми у часі, просторі та за колом осіб. Тому, для встановлення аутентичності правової норми необхідно вдаватися до офіційного опублікування нормативно-правового акту, в якому міститься вказана норма. При визначенні конкретної норми, яка підлягає застосуванню в даній конкретній справі відбувається з'ясування або пізнання її змісту, тобто тлумачення норми права. Оскільки правильне застосування норми права неможливе без з'ясування точного змісту кожного з елементів її структури, без розуміння всіх понять, які містить дана норма, тлумачення є неодмінним атрибутом правозастосувальної діяльності. При тлумаченні встановлюється воля законодавця, закріплена у конкретній нормі права. Тлумачення права означає переклад його абстрактних велінь на більш зрозумілу і доступну мову конкретних понять і висновків.

Поняття тлумачення права охоплює єдність двох процесів: усвідомлення (з'ясування) і роз'яснення змісту правової норми. Усвідомлення, або з'ясування — це внутрішній інтелектуальний процес суб'єкта зі встановлення змісту правової норми, що не виходить поза межі його свідомості, тобто тлумачення, з'ясування змісту норми для себе. Роз'яснення — це з'ясування змісту правової норми для інших осіб, тобто тлумачення, виражене назовні вербально або документально (письмово).

- ◆ Необхідність тлумачення правових норм на практиці обумовлена наступними причинами:
 - невідповідність юридичних норм фактичним обставинам життя або високий рівень абстракції юридичної норми. Наприклад, можливе виникнення відносин, які не існували або не були помітними на момент видання певної правової норми, але при потребі правового регулювання вони підпадають під дію такої норми. Так, в актах тлумачення правової норми її дія поширюється на певні дії або конкретизуються щодо застосування до певних дій;
 - юридичні норми нерідко містять спеціальні правові поняття, визначення, які мають багатозначний або

спеціальною юридичний характер. Наприклад, “джерело підвищеної небезпеки”, “юридична особа” тощо;

- в нормах права нерідко використовуються оціночні поняття, що виражають лише соціальне значення тих чи інших явищ. Тому, при застосуванні норми права необхідне з'ясування змісту таких понять, як “тяжкі наслідки”, “особливо злісне хуліганство”, “істотна шкода” тощо;
- необхідність тлумачення норм права обумовлюється іноді самим змістом правової норми. Так, в нормі можуть використовуватися вирази “і т.д.”, “інші”, “тощо”. Встановлення їхнього змісту та значення можливе лише за допомогою тлумачення.

Залежно від різних критеріїв розрізняють різні види та способи тлумачення.

За суб'єктами тлумачення поділяються на офіційне і неофіційне.

Офіційне тлумачення — це тлумачення правової норми, яке здійснюється компетентними органами і є формально обов'язковим для всіх суб'єктів її застосування і реалізації.

Офіційне тлумачення, у свою чергу, поділяється на нормативне і казуальне. **Нормативне тлумачення** норми права характеризується загальнообов'язковістю, поширенням дії на всі випадки застосування, реалізації роз'яснюваної норми.

◆ Існують два види нормативного тлумачення:

- аутентичне, тобто тлумачення, здійснене тим самим органом, що встановив дану норму;
- легальне, або делеговане, тобто тлумачення органу, який не приймав дану норму, але спеціально уповноважений законом давати її загальнообов'язкове роз'яснення. Наприклад, постанови Пленуму Верховного Суду України.

Казуальне тлумачення — це таке тлумачення, яке розраховане і стосується конкретного випадку, з приводу якого і дається роз'яснення даної правової норми.

◆ Казуальне тлумачення буває:

- судове, тобто тлумачення судом правової норми, у зв'язку з розглядом конкретної справи, яке знаходить своє закріплення в рішенні чи вирокі суду з конкретної справи;
- адміністративне — це тлумачення, яке здійснюється вищими адміністративними органами (міністерствами, відомствами)

при розгляді конкретного питання, пов'язаного з адміністративною діяльністю.

Неофіційне тлумачення — це тлумачення правової норми, що здійснюється будь-яким суб'єктом і не є формально обов'язковим.

◆ Види неофіційного тлумачення:

- доктринальне — це тлумачення норм права вченими правниками. Воно знаходить своє закріплення у статтях, монографіях, наукових коментаріях практики, усних та письмових обговореннях проектів законодавчих актів та правової практики. Воно не має загальнообов'язкової сили і його переконливість базується на авторитеті вчених, глибокій науковій аргументації та обґрунтованості. Цей вид тлумачення має суттєвий вплив на правотворчу та правозастосувальну діяльність;
- професійне, або компетентне тлумачення — це тлумачення, яке здійснюється юристами-практиками — адвокатами, прокурорами, юристконсультами тощо;
- буденне, або повсякденне тлумачення — це тлумачення правових норм всіма іншими суб'єктами правовідносин. Значення цього виду неофіційного тлумачення полягає у виявленні рівня правової свідомості учасників правовідносин.

Вказані види тлумачення належать до роз'яснення правових норм. До видів з'ясування, або усвідомлення правових норм належать:

1) виявлення співвідношення між текстуальним виразом правової норми і її дійсним змістом, тобто тлумачення норми права з точки зору обсягу її змісту. Воно поділяється на:

- буквальне, або адекватне — це тлумачення, при якому дійсний зміст правової норми розуміється у повній відповідності з її текстуальним виразом;
- розширене, або поширювальне — це тлумачення, при якому дійсний зміст правової норми розуміється ширше його буквального текстуального виразу;
- обмежувальне — це тлумачення, при якому дійсний зміст правової норми розуміється вужче його текстуального виразу.

2) застосування певних прийомів і засобів, які допомагають розуміти дійсний зміст правової норми, зокрема:

- граматичне, або філологічне тлумачення — це усвідомлення дійсного змісту правової норми, шляхом його дослідження з

точки зору значення тих чи інших слів, правил граматики і синтаксису;

- логічне тлумачення — це усвідомлення змісту норми права, шляхом безпосереднього використання законів формальної логіки, тобто з'ясування логічної структури правової норми;
- систематичне тлумачення — це з'ясування змісту правової норми на основі встановлення її системних зв'язків з іншими правовими нормами, інститутами, галузями права, місце у системі права в цілому;
- історичне тлумачення — це з'ясування змісту правової норми на основі дослідження історичного контексту, в якому вона була прийнята, які цілі на той час ставилися перед нею;
- цільове, або телеологічне тлумачення — це з'ясування її цілей на основі виявлення її завдань, мети.

Третя стадія процесу застосування правової норми — це прийняття рішення у справі. Це заключна частина застосування правової норми. Вона базується на результатах, досягнутих на попередніх стадіях застосування правової норми. Результатом цієї стадії є прийняття рішення, яке знаходить своє закріплення в акті застосування права, тобто у виданні індивідуального акту владного характеру, що встановлює права і обов'язки конкретних суб'єктів. Акт застосування права характеризується такими ознаками:

- індивідуальний характер, тобто акт адресований конкретному суб'єкту правовідносин;
- видається відповідним (компетентним) органом держави;
- завжди має визначену нормативно-правовим актом форму зовнішнього виразу (об'єктивізації) та необхідні елементи (реквізити);
- має обов'язковий характер не тільки для суб'єкта, якого він стосується, але й для всіх інших суб'єктів правовідносин.

5. Застосування правових норм за аналогією.

За необхідності врегулювати певні суспільні відносини, які, очевидно, для їхніх учасників повинні бути врегульовані правом, може виявитися, що в законодавстві відсутня відповідна правова норма, яка б врегульовувала дані відносини. В даному випадку говорять про прогалину в законодавстві.

Прогалина в законодавстві — це відсутність нормативно-правової регламентації певної групи суспільних відносин у сфері

правового регулювання, окреслюваній основними принципами права. Або, іншими словами, це відсутність правової норми, яка б регулювала суспільні відносини даного виду, які потребують правового врегулювання.

Найбільш ефективним шляхом усунення прогалин в законодавстві є прийняття відповідних змін і доповнень до певного нормативно-правового акту, яким вводиться нова норма права. Але в деяких випадках, зокрема, коли дані суспільні відносини є нетиповими чи потрібно оперативно врегулювати спір, що виник, прогалина в законодавстві усувається за допомогою аналогії закону та аналогії права.

Аналогія закону — це застосування для врегулювання певних відносин, за наявності прогалини в законодавстві, правових норм, які регулюють найбільш подібні, схожі суспільні відносини.

Аналогія права — це застосування для врегулювання певних відносин, за наявності прогалини в законодавстві та за відсутності можливості застосування аналогії закону, загальних принципів відповідної галузі права або законодавства в цілому.

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

1. Поняття, ознаки, зміст та види правовідносин.
2. Суб'єкти правовідносин: поняття і види.
3. Поняття та види об'єктів правовідносин.
4. Юридичні факти: поняття, класифікація.

1. Поняття, ознаки, зміст та види правовідносин.

У суспільстві існує багато різних за змістом відносин, серед яких правові відносини займають своє особливе місце. Правові відносини є результатом дії вимог норм права щодо відносин між різними суб'єктами. Вони мають ряд ознак, що у своїй сукупності відрізняють їх від інших видів суспільних відносин.

◆ До цих ознак належать, зокрема, такі:

1) правовідносини є результатом свідомої діяльності людини і тому належать до сфери ідеологічних відносин;

2) правовідносини нерозривно пов'язані з нормами права, виникають на їхній основі. Реально можуть виникати лише ті правовідносини, на котрі вказує юридична норма. Єдиний виняток з цього правила — виникнення правовідношення у випадку вирішення справи на основі аналогії закону та аналогії права;

3) правовідносини — це особлива форма взаємозв'язку між суб'єктами через їхні права і обов'язки, що закріплені у правових нормах. У правовідносинах завжди є дві сторони — одна, що має суб'єктивні права, і друга, на яку покладені відповідні юридичні обов'язки;

4) у правовідносинах реалізація суб'єктивних прав і здійснення юридичних обов'язків забезпечується можливістю застосування заходів державного примусу;

5) правовідносини — це волев'язані відношення між суб'єктами, тобто для його виникнення потрібне виявлення їхньої волі. При цьому, є правовідносини, для виникнення яких потрібне волевиявлення всіх його учасників (наприклад, укладення шлюбу, договір купівлі-продажу), а також правовідносини, для виникнення яких досить волевиявлення лише одного з його учасників (наприклад, проведення обшуку, накладення адміністративного стягнення).

Правове відношення — це специфічне вольове суспільне відношення, що виникає на основі відповідних норм права, учасники (суб'єкти) якого взаємопов'язані суб'єктивними правами та юридичними обов'язками.

Виходячи з того, що у правовідношенні поєднуються фактичні суспільні відносини і юридичні (правові) норми, розрізняють його юридичний і фактичний зміст.

Юридичний зміст правовідносин — це зафіксовані в нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їхніх учасників.

Під суб'єктивним правом розуміється міра можливої поведінки, що належить уповноваженій особі для задоволення її інтересів та потреб і яка забезпечується відповідними юридичними обов'язками інших (зобов'язаних) осіб.

Юридичний обов'язок — це покладена на зобов'язану особу і забезпечена можливістю застосування засобів державного примусу міра необхідної поведінки, яку вона зобов'язана здійснювати в інтересах уповноваженої особи.

Фактичний зміст правовідносин — це реально здійснювані учасниками правовідносин дії, спрямовані на реалізацію їхніх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Існуючі у суспільстві правовідносини можна поділити на кілька видів, зокрема:

1) за галузевою ознакою — конституційні, цивільні, кримінальні та інші, відповідно до галузей права;

2) за кількістю суб'єктів правовідношення — прості (між двома суб'єктами); складні (між трьома і більше суб'єктами);

3) за рівнем визначеності кількості суб'єктів — загальні (кількість уповноважених або зобов'язаних суб'єктів невизначена); конкретні (кількість суб'єктів правовідносин точно визначена);

4) за функціональною спрямованістю норм права, на основі яких вони виникають — регулятивні (поведінка суб'єкта повністю відповідає приписам норм права, тобто є правомірною); охоронні (реакція держави на неправомірну поведінку суб'єктів);

5) залежно від розподілу прав і обов'язків — односторонні (кожна зі сторін має або права, або обов'язки); двосторонні (кожна зі сторін має і права, і обов'язки);

б) за характером дії зобов'язаного суб'єкта — активні (зобов'язаний суб'єкт повинен вчинити певні дії); пасивні (зобов'язаний суб'єкт повинен утриматися від певних дій).

2. Суб'єкти правовідносин: поняття і види.

Суб'єкт правовідносин — це правоздатний суб'єкт суспільного життя, який є носієм юридичних прав і обов'язків. Для того, щоб юридична чи фізична особа була суб'єктом правовідносин, вона повинна володіти правосуб'єктністю, яка включає в себе правоздатність і дієздатність.

Правоздатність — це закріплена в законодавстві і забезпечувана державою можливість суб'єкта мати юридичні права і нести юридичні обов'язки. У фізичної особи правоздатність виникає з моменту народження і припиняється зі смертю.

Дієздатність — це закріплена в законодавстві і забезпечувана державою можливість суб'єкта своїми діями набувати і здійснювати юридичні права і юридичні обов'язки. Дієздатність фізичної особи, згідно з чинним законодавством України, настає з 18 років.

Елементом правосуб'єктності є і деліктоздатність, тобто здатність суб'єкта правовідносин нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення. Деліктоздатність фізичних осіб, згідно з чинним законодавством, настає з 16 років (за окремі види правопорушень може наступати раніше або пізніше). Право-, діє- та деліктоздатність юридичної особи, як правило, наступають одночасно, тобто з моменту реєстрації чи затвердження її статуту (положення) і припиняються з ліквідацією юридичної особи.

◆ Види суб'єктів правовідносин:

- фізичні особи (люди, індивіди): громадяни даної держави; іноземці (громадяни інших держав); апатриди (особи без громадянства); біпатриди (особи, що мають громадянство двох держав);
- юридичні особи: державні організації (державна, її органи, установи, підприємства); недержавні підприємства, установи, організації; іноземні та міжнародні організації, підприємства та установи.

- соціальні спільноти: народ (нація); населення певної адміністративно-територіальної одиниці (міста, села, області, будинку, мікрорайону); трудові колективи.

3. Поняття та види об'єктів правовідносин.

Об'єкт правовідносин — це матеріальні і нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти правовідносин вступають між собою у певні правові відносини. Тобто, об'єкт правовідносин — це те, з приводу чого виникають правовідносини.

- ◆ Об'єкти правовідносин поділяються на:
 - матеріальні, до яких включаються як природні, так і штучні, тобто створені людиною, предмети і цінності, а також життя і здоров'я людини;
 - нематеріальні, тобто духовні цінності, честь і гідність людини, право на ім'я тощо.

4. Юридичні факти: поняття, класифікація.

Юридичний факт — це передбачена правовою нормою певна конкретна об'єктивна обставина, з настанням якої пов'язані виникнення, зміна або припинення правових відносин.

- ◆ Юридичні факти поділяються на такі види:
 - 1) за правовими наслідками: правостворюючі; правозмінюючі та правоприміняючі;
 - 2) за вольовою ознакою: дії, тобто юридичні факти, які виникають залежно від волі людини, та події, виникнення яких не пов'язане з волею людини.
 - 3) за характером тривання у часі: одноактні та триваючі, тобто так звані юридичні стани, наприклад громадянство.

Дії, у свою чергу, поділяються, залежно від відповідності чи невідповідності правовим приписам, на правомірні і неправомірні.

Правомірні дії поділяються на юридичні факти та юридичні вчинки.

ЗАКОННІСТЬ ТА ПРАВОПОРЯДОК

1. Поняття та принципи законності.
2. Поняття правопорядку.
3. Гарантії законності.

1. Поняття та принципи законності.

Законність — це режим (стан) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам держави, який утворюється в результаті неухильного дотримання їхніх вимог всіма суб'єктами права.

- ◆ Принципи законності, тобто ті головні засади, на яких базується законність у сучасній державі:
 - єдність, тобто однаковість розуміння і застосування законів та підзаконних нормативно-правових актів на всій території їхньої дії та щодо одноіменних суб'єктів;
 - верховенство закону, тобто регулювання всіх найважливіших аспектів суспільного та державного життя законами та відповідність всіх підзаконних нормативно-правових актів Конституції та законам;
 - контроль за законністю, тобто наявність дійового механізму недопущення та усунення будь-яких порушень законності з боку будь-яких суб'єктів права;
 - неминучість відповідальності за порушення вимог закону, тобто кожен випадок порушення закону з боку будь-якого суб'єкта права повинен тягнути за собою відповідне реагування з боку держави, відповідних органів.

2. Поняття правопорядку.

Наслідком законності є встановлення у суспільному житті правопорядку. *Правопорядок — це стан впорядкованості, організованості суспільних відносин, який складається за умов законності.*

Показником стану правопорядку є дотримання і виконання правових норм, правильне їхнє застосування. Тобто, правопорядок можна розглядати, як суму, яка складається з правомірної поведінки кожного окремого суб'єкта правовідносин. І чим менше у

суспільстві допускається випадків неправомірної поведінки, тобто вчиняється правопорушень, тим міцнішим є правопорядок.

3. Гарантії законності.

Гарантії законності — це система засобів, за допомогою яких у суспільному житті впроваджується, охороняється, і в разі порушення, відновлюється законність.

Гарантії законності поділяються на загальносоціальні, тобто такі, що залежать від стану суспільства в цілому чи в окремих його аспектах, вони бувають економічні, політичні, ідеологічні; та спеціальносоціальні, або юридичні.

Юридичні гарантії законності — це передбачені законом спеціальні засоби впровадження, охорони та відновлення законності.

◆ Види юридичних гарантій законності:

- 1) За найближчими цілями:
 - превентивні, або попереджувальні, тобто такі, що спрямовані на запобігання правопорушенням;
 - відновлюючі, тобто такі, що спрямовані на усунення чи відшкодування негативних наслідків правопорушень;
 - каральні, або штрафні, які спрямовані на реалізацію юридичної відповідальності правопорушників.
- 2) За суб'єктами застосування гарантій:
 - парламентські;
 - президентські;
 - судові, прокурорські та ін.
- 3) За характером юридичної діяльності:
 - правотворчі;
 - правороз'яснювальні;
 - правозастосувальні;
 - правореалізаційні.
- 4) За формою зовнішнього виразу (об'єктивації):
 - документальні, які поділяються на нормативно-документальні (гарантії законності, передбачені нормативно-правовими чи правороз'яснювальними актами загального характеру)
 - індивідуально-документальні (правозастосувальні акти, покликані забезпечувати, охороняти чи відновлювати законність).

5) Діяльнісні, які поділяються на діяльність певних суб'єктів щодо:

- застосування юридичних норм;
- реалізації юридичних норм.

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

1. Поняття механізму правового регулювання та його відмінність від правового впливу.
2. Способи та типи правового регулювання.
3. Механізм правового регулювання та його стадії і елементи.
4. Ефективність правового регулювання.
5. Юридична техніка.

1. Поняття механізму правового регулювання та його відмінність від правового впливу.

Правове регулювання — це державно-владний вплив на суспільні відносини за допомогою правових засобів, з метою їхнього впорядкування, утвердження, охорони і розвитку.

Правове регулювання обумовлене рядом факторів, зокрема: а) рівнем економічного розвитку суспільства; б) соціальною структурою суспільства; в) рівнем зрілості, стійкості суспільних відносин; г) рівнем правової культури громадян і посадових осіб; д) рівнем визначеності предмету, засобів і методів правового регулювання.

Право у суспільному житті має не тільки юридичний (регулятивний), але й інші види впливу, такі як виховний, ідеологічний тощо. Тому, розрізняють правовий вплив і правове регулювання. Ці два поняття розрізняються, по-перше, за сферою дії і, по-друге, за механізмом дії. Сферою правового впливу є економічні, політичні, соціальні та інші відносини. Сферою правового регулювання є тільки відносини, які врегульовані правовими нормами. Механізм дії правового впливу полягає у впливові права на свідомість суб'єктів правовідносин, у той час як правове регулювання впливає на їхні дії. Правовий вплив — це вплив права на свідомість суб'єктів суспільних відносин в різних сферах суспільного життя.

2. Способи та типи правового регулювання.

Правове регулювання конкретних суспільних відносин здійснюється за допомогою певних способів, зокрема:

1. **Дозвіл** — це такий спосіб правового регулювання, при якому суб'єктові конкретних суспільних відносин надається право на здійснення певних дій або на утримання від них. Суб'єкт має право на отримання... або особа не зобов'язана доказувати свою непричетність до злочину.

2. **Зобов'язання** — це закріплена у правових нормах обов'язковість поведінки суб'єкта за певних обставин.

3. **Заборона** — це закріплена у правових нормах обов'язковість утримання від вчинення певних дій.

Тип правового регулювання — це загальний порядок суспільних відносин, який полягає в особливостях поєднання його способів.

Розрізняють два базові типи правового регулювання: **Загальнодозвільний** — це такий тип правового регулювання, який передбачає можливість вчиняти будь-які дії, за винятком тих, вчинення яких прямо заборонено законом. Цей тип правового регулювання виражається формулою: “дозволено все, що прямо не заборонено законом”.

Спеціальнодозвільний — це такий тип правового регулювання, який забороняє будь-яку діяльність, але, при цьому, правовими нормами формулюються конкретні випадки звільнення від цієї заборони. Цей тип правового регулювання виражається формулою: “дозволено тільки те, що прямо передбачено законом”.

3. Механізм правового регулювання та його стадії і елементи.

Механізм правового регулювання — це система правових засобів (способів і форм), за допомогою яких забезпечується впорядкування суспільних відносин, їхня відповідність вимогам правових норм.

◆ Механізм правового регулювання утворюють:

1. Норми права і принципи права, об'єктивовані в законах та підзаконних нормативно-правових актах.

2. Акти тлумачення права (інтерпретаційні акти).

3. Акти застосування норм права (правозастосувальні акти).

4. Правовідносини, суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин. Правове регулювання являє собою процес послідовного використання правових засобів для розвитку суспільних відносин, шляхом врегулювання поведінки їхніх

учасників, тобто механізм правового регулювання складається з ряду стадій.

Перша стадія механізму правового регулювання є регулювання суспільних відносин на нормативно-правовому рівні, тобто регулювання всіх відносин даного виду, які виникають й існують, за допомогою встановлення певної правової норми.

Друга стадія передбачає індивідуалізацію певної правової норми щодо вимог певного конкретного випадку. На цій стадії правозастосувальні акти закріплюють за суб'єктом правовідносин певні суб'єктивні права чи юридичні обов'язки.

Третя стадія механізму правового регулювання — це реалізація правової норми у правомірній поведінці суб'єктів правовідносин. На цій стадії відбувається реалізація норм права, тобто досягається безпосередній результат дії механізму правового регулювання.

4. Ефективність правового регулювання.

◆ Цілями правового регулювання є:

1) закріплення за допомогою юридичних засобів існуючих суспільних відносин;

2) стимулювання розвитку та поширення суспільних відносин, які відповідають загальнодержавним та загальносуспільним потребам та інтересам;

3) створення умов для виникнення і розвитку нових необхідних типів і форм суспільних відносин;

4) усунення суспільно небезпечних та суспільно шкідливих відносин.

Виходячи з того, наскільки вдається досягнути у процесі правового регулювання даних цілей, і визначається ефективність правового регулювання. Тобто, для визначення ефективності дії певної правової норми беруться до уваги дві обставини: 1) цілі, що ставилися при виданні даної правової норми; 2) реально досягнуті в процесі функціонування цієї норми результати.

◆ До основних факторів, що забезпечують ефективність правового регулювання, належать:

- 1) Відповідність вимог норм права рівню соціально-економічного розвитку суспільства.
- 2) Рівень досконалості законодавства.
- 3) Рівень правової культури громадян.

5. Юридична техніка.

Юридична техніка — це система засобів, правил та прийомів підготовки компетентними органами юридичних актів. Розрізняють юридичну техніку у правотворчості і юридичну техніку у правозастосувальній діяльності. Юридична техніка у правотворчості включає в себе методи роботи над текстами нормативно-правових актів, прийоми найбільш досконалого викладу думки законодавця (інших суб'єктів правотворчості) у статтях нормативно-правових актів, вибір найбільш доцільної структури кожного з них, термінології та мови, способи оформлення змін, доповнень, повного або часткового скасування, об'єднання нормативно-правових актів тощо. Юридична техніка, при цьому, повинна забезпечувати юридичну досконалість нормативно-правових актів. Загальні вимоги такої досконалості полягають в логічній послідовності викладу матеріалу, відсутності суперечностей всередині нормативного акту, стислості викладу, належному понятійному апараті закону.

Найбільш загальними прийомами і правилами юридичної техніки є: 1) юридична термінологія; 2) юридичні конструкції; 3) прийоми і правила викладу змісту нормативних юридичних актів.

Юридична термінологія — це система юридичних та інших термінів, які використовуються при викладі змісту нормативно-правових актів.

Розрізняють три види термінів, які застосовуються у текстах нормативно-правових актів: 1) загальнонавчальні; 2) спеціальнонаукові; 3) спеціально-юридичні.

Юридична термінологія встановлює наступні вимоги: однозначність використовуваного терміну, загальновизначеність,

стабільність і доступність. Однозначність означає вживання терміну у даному нормативно-правовому акті в одному і тому ж смислі. Загальновизначеність означає вживання термінів відомих, а не придуманих законодавцем для даного закону. Стабільність означає стійкість термінології, а не зміну її з кожним новим законом. Доступність означає простоту і адекватність терміну змісту норми права.

Юридичні конструкції — це стійкі побудови нормативного матеріалу за особливими типами зв'язків його елементів; їхні типові схеми, моделі. Тобто, юридичні конструкції — це чіткі, відпрацьовані наукою і законодавчою практикою, типові схеми правовідносин.

Прийоми і правила викладу юридичних норм у тексті нормативно-правового акту стосуються: 1) способів викладу; 2) юридичного стилю; 3) юридичної мови.

Існують два основних способи викладу юридичних норм у тексті закону:

1) **абстрактний** — характеризується тим, що ознаки явищ, їхня різноманітність даються в узагальненому вигляді, тобто у вигляді абстрактного поняття;

2) **казуїстичний** — характеризується тим, що явища, їхні різновиди, факти мають індивідуальні ознаки і перераховуються ті чи інші випадки — казуси.

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

ПРЕАМБУЛА

Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру; і

беручи до уваги, що зневаження і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей; і

беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення; і

беручи до уваги, що необхідно сприяти розвиткові дружніх відносин між народами; і

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі; і

беручи до уваги, що держави-члени зобов'язались сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй загальній повазі і додержанню прав людини і основних свобод; і

беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання;

ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ

проголошує цю

Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав — членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією.

Стаття 1.

Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в душі братерства.

Стаття 2.

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоурядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3.

Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Стаття 4.

Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

Стаття 5.

Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.

Стаття 6.

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7.

Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.

Стаття 8.

Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Стаття 9.

Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.

Стаття 10.

Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

Стаття 11.

1. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

2. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину.

Стаття 12.

Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

Стаття 13.

1. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну.

Стаття 14.

Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком.

Це право не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на вчиненні неpolitичного злочину, або діяння, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 15.

1. Кожна людина має право на громадянство.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Стаття 16.

1. Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і

засновувати сім'ю. Вони користуються однаковими правами щодо одруження під час шлюбу та під час його розірвання.

2. Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються.

3. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Стаття 17.

1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

Стаття 18.

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Стаття 19.

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 20.

1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій.

2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації.

Стаття 21.

1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні.

3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Стаття 22.

Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Стаття 23.

1. Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.

2. Кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю.

3. Кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення.

4. Кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів.

Стаття 24.

Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку.

Стаття 25.

1. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

2. Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом.

Стаття 26.

1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 27.

1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

2. Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є.

Стаття 28.

Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені.

Стаття 29.

1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи.

2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

3. Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 30.

Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації.

Прийнята 10 грудня 1948 року

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Верховна Рада України від імені Українського народу — громадян України всіх національностей,
виражаючи суверенну волю народу,
спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення,
дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя,
підключившись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу,
усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями,
керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, приймає цю Конституцію - Основний Закон України.

РОЗДІЛ I ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1.

Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2.

Суверенітет України поширюється на всю її територію.

Україна є унітарною державою.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Стаття 3.

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4.

В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5.

Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7.

В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8.

В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 9.

Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Стаття 10.

Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 11.

Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 12.

Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Стаття 13.

Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією.

Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Стаття 14.

Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Стаття 15.

Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова.

Цензура заборонена.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Стаття 16.

Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи - катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Стаття 17.

Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України.

Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності.

Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей.

На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом. На території України не допускається розташування іноземних військових баз.

Стаття 18.

Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Стаття 19.

Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Стаття 20.

Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України - стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України - національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюється законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України є місто Київ.

РОЗДІЛ II ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Стаття 21.

Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22.

Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Стаття 23.

Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24.

Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і

дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Стаття 25.

Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Стаття 26.

Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, - за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом.

Стаття 27.

Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя.

Обов'язок держави - захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28.

Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам.

Стаття 29.

Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Стаття 30.

Кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку.

Стаття 31.

Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Стаття 32.

Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею.

Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Стаття 33.

Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право

вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Стаття 34.

Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Стаття 35.

Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа - від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Стаття 36.

Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства

у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Стаття 37.

Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Стаття 38.

Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Стаття 39.

Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно

сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку - з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Стаття 40.

Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Стаття 41.

Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом.

Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності.

Право приватної власності є непорушним.

Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості.

Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Стаття 42.

Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Стаття 43.

Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Стаття 44.

Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей.

Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.

Заборона страйку можлива лише на підставі закону.

Стаття 45.

Кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.

Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

Стаття 46.

Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Стаття 47.

Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Стаття 48.

Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Стаття 49.

Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена.

Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.

Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя.

Стаття 50.

Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Стаття 51.

Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка.

Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття.

Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 52.

Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Стаття 53.

Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Стаття 54.

Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.

Культурна спадщина охороняється законом.

Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

Стаття 55.

Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Стаття 56.

Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Стаття 57.

Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Стаття 58.

Законои та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Стаття 59.

Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Стаття 60.

Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.

За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Стаття 61.

Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

Стаття 62.

Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Стаття 63.

Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист.

Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Стаття 64.

Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

Стаття 65.

Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.

Стаття 66.

Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.

Стаття 67.

Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Стаття 68.

Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

РОЗДІЛ III ВИБОРИ. РЕФЕРЕНДУМ

Стаття 69.

Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Стаття 70.

Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років.

Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Стаття 71.

Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Стаття 72.

Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією.

Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області.

Стаття 73.

Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України.

Стаття 74.

Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

РОЗДІЛ IV ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Стаття 75.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент - Верховна Рада України.

Стаття 76.

Конституційний склад Верховної Ради України - чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

Народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Повноваження народних депутатів України визначаються Конституцією та законами України.

Стаття 77.

Чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю березня четвертого року повноважень Верховної Ради України.

Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяті днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюється законом.

Стаття 78.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата чи бути на державній службі.

Вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності встановлюються законом.

Стаття 79.

Перед вступом на посаду народні депутати України складають перед Верховною Радою України таку присягу:

“Присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу.

Присягаю додержуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників”.

Присягу зачитує найстарший за віком народний депутат України перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради України, після чого депутати скріплюють присягу своїми підписами під її текстом.

Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутатського мандата.

Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складення присяги.

Стаття 80.

Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність.

Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп.

Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані.

Стаття 81.

Повноваження народних депутатів України припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково у разі:

- 1) складення повноважень за його особистою заявою;
- 2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 3) визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- 4) припинення його громадянства або виїзду на постійне проживання за межі України;
- 5) смерті.

Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України приймається більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

У разі невиконання вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності повноваження народного депутата України припиняються достроково на підставі закону за рішенням суду.

Стаття 82.

Верховна Рада України працює сесійно.

Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу.

Верховна Рада України збирається на першу сесію не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів.

Перше засідання Верховної Ради України відкриває найстарший за віком народний депутат України.

Порядок роботи Верховної Ради України встановлюється Конституцією України та законом про регламент Верховної Ради України.

Стаття 83.

Чергові сесії Верховної Ради України починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року.

Позачергові сесії Верховної Ради України, із зазначенням порядку денного, скликаються Головою Верховної Ради України на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України або на вимогу Президента України.

У разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні Верховна Рада України збирається у дводенний строк без скликання.

У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану.

Стаття 84.

Засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради України.

Рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування.

Голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто.

Стаття 85.

До повноважень Верховної Ради України належить:

1) внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII цієї Конституції;

2) призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 цієї Конституції;

3) прийняття законів;

4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;

5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;

6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;

7) призначення виборів Президента України строки, передбачені цією Конституцією;

8) заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

9) оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;

10) усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту), встановленому статтею 111 цієї Конституції;

11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

12) надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України;

13) здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції;

14) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;

15) призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад осіб у випадках, передбачених цією Конституцією;

16) призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;

17) призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;

18) призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;

19) призначення та звільнення половини складу Ради Національного банку України;

20) призначення половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

21) призначення на посаду та припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;

22) затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних Сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;

23) схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

24) надання згоди на призначення на посади та звільнення з посад Президентом України Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України;

25) надання згоди на призначення Президентом України на посаду Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;

26) призначення третини складу Конституційного Суду України;

27) обрання суддів безстроково;

28) дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

29) утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;

30) призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;

31) затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами над звичайної екологічної ситуації;

32) надання у встановлений законом строк згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

33) здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією;

34) прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;

35) призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату;

36) затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації; визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності.

Верховна Рада України здійснює інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання.

Стаття 86.

Народний депутат України має право на сесії Верховної Ради України звернутися із запитом до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності.

Керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій зобов'язані повідомити народного депутата України про результати розгляду його запиту.

Стаття 87.

Верховна Рада України за пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінетові Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом

однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України.

Стаття 88.

Верховна Рада України обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх.

Голова Верховної Ради України:

- 1) веде засідання Верховної Ради України;
- 2) організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради України;
- 3) підписує акти, прийняті Верховною Радою України;
- 4) представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;
- 5) організовує роботу апарату Верховної Ради України. Голова Верховної Ради України здійснює повноваження, передбачені цією Конституцією, у порядку, встановленому законом про регламент Верховної Ради України.

Стаття 89.

Верховна Рада України затверджує перелік комітетів Верховної Ради України, обирає голів цих комітетів.

Комітети Верховної Ради України здійснюють законопроектну роботу, готують і попередньо розглядають питання, віднесені до повноважень Верховної Ради України.

Верховна Рада України у межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду питань.

Верховна Рада України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, створює тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувала не менш як одна третина від конституційного складу Верховної Ради України.

Висновки і пропозиції тимчасових слідчих комісій не є вирішальними для слідства і суду.

Організація і порядок діяльності комітетів Верховної Ради України, її тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій встановлюються законом.

Стаття 90.

Повноваження Верховної Ради України припиняються у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Президент України може достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання.

Повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені в останні шість місяців строку повноважень Президента України.

Стаття 91.

Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу, крім випадків, передбачених цією Конституцією.

Стаття 92.

Виключно законами України визначаються:

- 1) права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина;
- 2) громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;
- 3) права корінних народів і національних меншин;
- 4) порядок застосування мов;
- 5) засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;
- 6) основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;
- 7) правовий режим власності;
- 8) правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;
- 9) засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;
- 10) засади регулювання демографічних та міграційних процесів;
- 11) засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;
- 12) організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;
- 13) територіальний устрій України;
- 14) судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основи організації та діяльності адвокатури;
- 15) засади місцевого самоврядування;

- 16) статус столиці України; спеціальний статус інших міст;
- 17) основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;
- 18) правовий режим державного кордону;
- 19) правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;
- 20) організація і порядок проведення виборів і референдумів;
- 21) організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України;
- 22) засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

Виключно законами України встановлюються:

- 1) Державний бюджет України і бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи;
- 2) порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску та умов перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;
- 3) одиниці ваги, міри і часу; порядок встановлення державних стандартів;
- 4) порядок використання і захисту державних символів;
- 5) державні нагороди;
- 6) військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;
- 7) державні свята;
- 8) порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального.

Законом України оголошується амністія.

Стаття 93.

Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України і Національному банку України.

Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово.

Стаття 94.

Закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України.

Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений.

Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів.

Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Стаття 95.

Бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами.

Виключно законом про Державний бюджет України визначаються будь-які видатки держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків.

Держава прагне до збалансованості бюджету України.

Регулярні звіти про доходи і видатки Державного бюджету України мають бути оприлюднені.

Стаття 96.

Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою України на період з 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин - на інший період.

Кабінет Міністрів України не пізніше 15 вересня кожного року подає до Верховної Ради України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік. Разом із проектом закону подається доповідь про хід виконання Державного бюджету України поточного року.

Стаття 97.

Кабінет Міністрів України відповідно до закону подає до Верховної Ради України звіт про виконання Державного бюджету України.

Поданий звіт має бути оприлюднений.

Стаття 98.

Контроль за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата.

Стаття 99.

Грошовою одиницею України є гривня. Забезпечення стабільності грошової одиниці є основною функцією центрального банку держави - Національного банку України.

Стаття 100.

Рада Національного банку України розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням.

Правовий статус Ради Національного банку України визначається законом.

Стаття 101.

Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

РОЗДІЛ V ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Стаття 102.

Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Стаття 103.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень.

Порядок проведення виборів Президента України встановлюється законом.

Стаття 104.

Новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народом на урочистому засіданні Верховної Ради України.

Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Президент України складає таку присягу:

“Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі”.

Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів.

Стаття 105.

Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень.

За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпічменту.

Стаття 106.

Президент України:

1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

2) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;

4) приймає рішення про визнання іноземних держав;

5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;

6) призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

7) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені цією Конституцією;

8) припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися;

9) призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України; припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку;

10) призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах;

11) призначає за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального прокурора України та звільняє його з посади;

12) призначає половину складу Ради Національного банку України;

13) призначає половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

14) призначає на посади та звільняє з посад за згодою Верховної Ради України Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України;

15) утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

16) скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;

18) очолює Раду національної безпеки і оборони України;

19) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України;

20) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

21) приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації - з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

22) призначає третину складу Конституційного Суду України;

23) утворює суди у визначеному законом порядку;

24) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;

25) нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;

26) приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;

27) здійснює помилювання;

28) створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;

29) підписує закони, прийняті Верховною Радою України;

30) має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;

31) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 3, 4, 5, 8, 10, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24 цієї статті, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання.

Стаття 107.

Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України.

Рада національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Головою Ради національної безпеки і оборони Україниє Президент України.

Персональний склад Ради національної безпеки і оборони України формує Президент України.

До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України.

У засіданнях Ради національної безпеки і оборони України може брати участь Голова Верховної Ради України.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України вводяться в дію указами Президента України.

Компетенція та функції Ради національної безпеки і оборони України визначаються законом.

Стаття 108.

Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України.

Повноваження Президента України припиняються достроково у разі:

- 1) відставки;
- 2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпічменту;
- 4) смерті.

Стаття 109.

Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України.

Стаття 110.

Неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України - за зверненням Верховної Ради України, і медичного висновку.

Стаття 111.

Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі.

Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України.

За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпідменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпідмент та отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

Стаття 112.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно до статей 108, 109, 110, 111 цієї Конституції виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Прем'єр-міністра України. Прем'єр-міністр України в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 22, 25, 27 статті 106 Конституції України.

РОЗДІЛ VI КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ. ІНШІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Стаття 113.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених у статтях 85, 87 Конституції України.

Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, актами Президента України.

Стаття 114.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри. Прем'єр-міністр України призначається Президентом України за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України. Персональний склад Кабінету Міністрів України призначається Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Прем'єр-міністр України входить із поданням до Президента України про утворення, реорганізацію та ліквідацію міністерств, інших центральних органів виконавчої влади в межах коштів, передбачених Державним бюджетом України на утримання цих органів.

Стаття 115.

Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраним Президентом України.

Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Президентові України про свою відставку.

Відставка Прем'єр-міністра України має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України.

Прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів України має наслідком відставку Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України, відставку якого прийнято Президентом України, за його дорученням продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України, але не довше ніж шістдесят днів. Прем'єр-міністр України зобов'язаний подати Президентові України заяву про відставку Кабінету Міністрів України за рішенням Президента України чи у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України резолюції недовіри.

Стаття 116.

Кабінет Міністрів України:

1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

4) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

6) розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;

7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

8) організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

9) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

10) виконує інші функції, визначені Конституцією та законами України, актами Президента України.

Стаття 117.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом.

Стаття 118.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій.

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь.

Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент

України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Стаття 119.

Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- 1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- 2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;
- 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин - також програм їх національно-культурного розвитку;
- 4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- 5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;
- 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Стаття 120.

Члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої у позаробочий час, входить до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку. Організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади визначаються Конституцією і законами України.

РОЗДІЛ VII ПРОКУРАТУРА

Стаття 121.

Прокуратура України становить єдину систему, на яку покладаються:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Стаття 122.

Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду за згодою Верховної Ради України та звільняється з посади Президентом України. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади.

Строк повноважень Генерального прокурора України - п'ять років.

Стаття 123.

Організація і порядок діяльності органів прокуратури України визначаються законом.

РОЗДІЛ VIII ПРАВОСУДДЯ

Стаття 124.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України.

Стаття 125.

Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України.

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди.

Відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди.

Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Стаття 126.

Незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України.

Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється.

Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом.

Судді обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які призначаються на посаду судді вперше.

Суддя звільняється з посади органом, що його обрав або призначив, у разі:

- 1) закінчення строку, на який його обрано чи призначено;
- 2) досягнення суддею шістдесяти п'яти років;
- 3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 4) порушення суддею вимог щодо несумісності;
- 5) порушення суддею присяги;
- 6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 7) припинення його громадянства;
- 8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим;
- 9) подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження судді припиняються у разі його смерті.

Держава забезпечує особисту безпеку суддів та їхніх сімей.

Стаття 127.

Правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні. Професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою.

Суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів. Ці судді відправляють правосуддя лише у складі колегій суддів.

Додаткові вимоги до окремих категорій суддів щодо стажу, віку та їх професійного рівня встановлюються законом.

Захист професійних інтересів суддів здійснюється в порядку, встановленому законом.

Стаття 128.

Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом.

Голова Верховного Суду України обирається на посаду та звільняється з посади шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду України в порядку, встановленому законом.

Стаття 129.

Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону.

Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

Основними засадами судочинства є:

- 1) законність;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) забезпечення доведеності вини;
- 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- 6) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- 9) обов'язковість рішень суду.

Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства в судах окремих судових юрисдикцій.

За неповагу до суду і судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності.

Стаття 130.

Держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів.

Для вирішення питань внутрішньої діяльності судів діє суддівське самоврядування.

Стаття 131.

В Україні діє Вища рада юстиції, до відання якої належить:

- 1) внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад;
- 2) прийняття рішення стосовно порушення судьями і прокурорами вимог щодо несумісності;
- 3) здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

Вища рада юстиції складається з двадцяти членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових

установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури двох членів Вищої ради юстиції.

До складу Вищої ради юстиції входять за посадою Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

РОЗДІЛ ІХ ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ

Стаття 132.

Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Стаття 133.

Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.

РОЗДІЛ Х АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

Стаття 134.

Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

Стаття 135.

Автономна Республіка Крим має Конституцію Автономної Республіки Крим, яку приймає Верховна Рада Автономної Республіки Крим та затверджує Верховна Рада України не менш як половиною від конституційного складу Верховної Ради України.

Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим не можуть

суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Стаття 136.

Представницьким органом Автономної Республіки Крим є Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в Автономній Республіці Крим.

Урядом Автономної Республіки Крим є Рада міністрів Автономної Республіки Крим. Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України.

Повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради міністрів Автономної Республіки Крим визначаються Конституцією України та законами України, нормативно-правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим з питань, віднесених до її компетенції.

Правосуддя в Автономній Республіці Крим здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України.

Стаття 137.

Автономна Республіка Крим здійснює нормативне регулювання з питань:

- 1) сільського господарства і лісів;
- 2) меліорації і кар'єрів;
- 3) громадських робіт, ремесел та промислів; благодійництва;
- 4) містобудування і житлового господарства;
- 5) туризму, готельної справи, ярмарків;
- 6) музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників;
- 7) транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів;
- 8) мисливства, рибальства;
- 9) санітарної і лікарняної служб.

З мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Стаття 138.

До відання Автономної Республіки Крим належить:

1) призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим;

2) організація та проведення місцевих референдумів;

3) управління майном, що належить Автономній Республіці Крим;

4) розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України;

5) розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля відповідно до загальнодержавних програм;

6) визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон санітарної охорони курортів;

7) участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;

8) забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії;

9) участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів;

10) ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях.

Законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження.

Стаття 139.

В Автономній Республіці Крим діє Представництво Президента України, статус якого визначається законом України.

РОЗДІЛ XI МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Стаття 140.

Місцеве самоврядування є правом територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста - самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи

місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради.

Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад.

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Стаття 141.

До складу сільської, селищної, міської ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування обирають строком на чотири роки відповідно сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях.

Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації, ліквідації визначаються законом.

Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради.

Стаття 142.

Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби.

Держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування.

Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою.

Стаття 143.

Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції.

Обласні та районні ради затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання; затверджують районні і обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проєктів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання; вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

Органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності.

Органи місцевого самоврядування з питань здійснення ними повноважень органів виконавчої влади підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Стаття 144.

Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

Рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законом України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду.

Стаття 145.

Права місцевого самоврядування захищаються в судовому порядку.

Стаття 146.

Інші питання організації місцевого самоврядування, формування, діяльності та відповідальності органів місцевого самоврядування визначаються законом.

РОЗДІЛ XII КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

Стаття 147.

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Стаття 148.

Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів Конституційного Суду України.

Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років та володіє державною мовою.

Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Стаття 149.

На суддів Конституційного Суду України поширюються гарантії незалежності та недоторканності, підстави щодо звільнення з посади, передбачені статтею 126 цієї Конституції, та вимоги щодо несумісності, визначені в частині другій статті 127 цієї Конституції.

Стаття 150.

До повноважень Конституційного Суду України належить:

- 1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність):
 - законів та інших правових актів Верховної Ради України;
 - актів Президента України;

актів Кабінету Міністрів України;

правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Ці питання розглядаються за зверненнями: Президента України; не менш як сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) офіційне глумачення Конституції України та законів України.

З питань, передбачених цією статтею, Конституційний Суд України ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Стаття 151.

Конституційний Суд України за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість.

За зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Стаття 152.

Закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.

Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

Стаття 153.

Порядок організації і діяльності Конституційного Суду України, процедура розгляду ним справ визначаються законом.

РОЗДІЛ XIII ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 154.

Законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 155.

Законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділу I “Загальні засади”, розділу III “Вибори. Референдум” і розділу XIII “Внесення змін до Конституції України”, попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 156.

Законопроект про внесення змін до розділу I “Загальні засади”, розділу III “Вибори. Референдум” і розділу XIII “Внесення змін до Конституції України” подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання.

Стаття 157.

Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Стаття 158.

Законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту.

Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України.

Стаття 159.

Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції.

РОЗДІЛ XIV ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 160.

Конституція України набуває чинності з дня її прийняття.

Стаття 161.

День прийняття Конституції України є державним святом - Днем Конституції України.

РОЗДІЛ XV ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності цією Конституцією, є чинними у частині, що не суперечить Конституції України.

2. Верховна Рада України після прийняття Конституції України здійснює повноваження, передбачені цією Конституцією.

Чергові вибори до Верховної Ради України проводяться у березні 1998 року.

3. Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня 1999 року.

4. Президент України протягом трьох років після набуття чинності Конституцією України має право видавати схвалені Кабінетом Міністрів України і скріплені підписом Прем'єр-міністра України укази з економічних питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України в порядку, встановленому статтею 93 цієї Конституції.

Такий указ Президента України вступає в дію, якщо протягом тридцяти календарних днів з дня подання законопроекту (за винятком днів міжсесійного періоду) Верховна Рада України не прийме закон або не відхилить поданий законопроект більшістю від її конституційного складу, і діє до набрання чинності законом, прийнятим Верховною Радою України з цих питань.

5. Кабінет Міністрів України формується відповідно до цієї Конституції протягом трьох місяців після набуття нею чинності.

6. Конституційний Суд України формується відповідно до цієї Конституції протягом трьох місяців після набуття нею чинності. До створення Конституційного Суду України тлумачення законів здійснює Верховна Рада України.

7. Голови місцевих державних адміністрацій після набуття чинності цією Конституцією набувають статусу голів місцевих державних адміністрацій згідно зі статтею 118 цієї Конституції, а після обрання голів відповідних рад складають повноваження голів цих рад.

8. Сільські, селищні, міські ради та голови цих рад після набуття чинності Конституцією України здійснюють визначені нею повноваження до обрання нового складу цих рад у березні 1998 року.

Районні та обласні ради, обрані до набуття чинності цією Конституцією, здійснюють визначені нею повноваження до сформування нового складу цих рад відповідно до Конституції України.

Районні в містах ради та голови цих рад після набуття чинності цією Конституцією здійснюють свої повноваження відповідно до закону.

9. Прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства - до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування.

10. До прийняття законів, що визначають особливості здійснення виконавчої влади в містах Києві та Севастополі відповідно до статті 118 цієї Конституції, виконавчу владу в цих містах здійснюють відповідні державні адміністрації.

11. Частина перша статті 99 цієї Конституції вводиться в дію після введення національної грошової одиниці - гривні.

12. Верховний Суд України і Вищий арбітражний суд України здійснюють свої повноваження відповідно до чинного законодавства України до сформування системи судів загальної юрисдикції в Україні відповідно до статті 125 цієї Конституції, але не довше ніж п'ять років.

Судді всіх судів в Україні, обрані чи призначені до дня набуття чинності цією Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження згідно з чинним законодавством до закінчення строку, на який вони обрані чи призначені.

Судді, повноваження яких закінчилися в день набуття чинності цією Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження протягом одного року.

13. Протягом п'яти років після набуття чинності цією Конституцією зберігається існуючий порядок арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також порядок проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи.

14. Використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань можливе на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України.